

DE HOLLANDSCHE TEEKENMAATSCHAPPIJ

Een aquarel aan de muur

Nanne Walenberg

De Hollandsche Teekenmaatschappij

Een aquarel aan de muur

Nanne Walenberg

Studentnummer: 3147762

Master Kunstgeschiedenis

Faculteit Geesteswetenschappen

Universiteit Utrecht

Begeleider: Prof. dr. Saskia de Bodt

Tweede lezer: Jeroen Kapelle, *Assistent-conservator afd. Negentiende eeuw,*

Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie (RKD)

Voorwoord

Tijdens mijn stage bij het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie (RKD) heb ik onderzoek mogen doen naar de werken op papier uit de collectie van Hendrik Willem Mesdag. Omdat het RKD voor dit project samenwerkte met het Van Gogh Museum in Amsterdam, mocht ik een dag meelopen met Maite van Dijk, conservator schilderijen, bij het Van Gogh Museum. Zij was op dat moment bezig met het inrichten van de nieuwe tentoonstelling *Meesters uit Museum Mesdag*. Een groot gedeelte van de 79 tekeningen waar ik onderzoek naar heb gedaan, zouden de muren van deze tentoonstelling bekleden. Eén van de thema's waar de kunstwerken in onderverdeeld waren, was *Mesdag en de Hollandsche Teekenmaatschappij*. Maite van Dijk liet mij tijdens de meeloopdag weten, dat over deze Haagse kunstenaarsvereniging nog wel het een en ander uitgezocht zou kunnen worden. Gedurende het onderzoek bleek inderdaad al snel dat de Hollandsche Teekenmaatschappij nog de nodige aandacht verdiende. Vreemd genoeg was er nooit een publicatie verschenen over deze kunstenaarsvereniging, die zich inzette ter promotie van de aquarel. Wel kwam het onderwerp summier aan bod in publicaties van onder andere Saskia de Bodt, Chris Stolwijk en Richard Bionda. Een overzicht, zoals verschenen over andere kunstenaarsverenigingen als Arti et Amicitiae en Pulchri Studio, ontbrak echter nog. Het leek mij de hoogste tijd dat hier verandering in zou komen en zo besloot ik mijn thesis aan de Hollandsche Teekenmaatschappij te gaan wijden.

Ter oriëntatie heb ik mij allereerst verdiept in de bovengenoemde publicaties. Vervolgens ben ik gegevens gaan verzamelen aan de hand van het archiefmateriaal van de Hollandsche Teekenmaatschappij, dat bewaard wordt bij het Gemeentearchief te Den Haag. Hier bevinden zich de originele notulenboekjes van vergaderingen, die later in 1914 door W.B. Tholen zijn gepubliceerd, het kasboekje, de ledenlijst en enige correspondentie. Daarnaast heb ik ook alle tentoonstellingscatalogi van de vereniging geraadpleegd. Het Gemeentearchief in Den Haag is niet in het bezit van de complete serie catalogi, maar samen met de catalogi die zich bevinden in het RKD en het Rijksprentenkabinet te Amsterdam was het mogelijk een volledig overzicht te creëren. Bovendien waren menige catalogi voorzien van annotaties, die voor zeer interessante informatie zorgden en voor het verdere onderzoek zeker van belang waren. Zo kwam ik erachter dat Prins Alexander van Oranje-Nassau (1851-1884) minstens 42 aquarellen heeft aangekocht op de tentoonstellingen van de Teekenmaatschappij. Na een verzoek te hebben ingediend, kreeg ik toestemming om daar nader onderzoek naar te komen doen op het Koninklijk Huisarchief te Den Haag. Verder heb ik vele recensies over de gehouden tentoonstellingen onder ogen gehad. De positieve en negatieve kritieken zorgden voor boeiende contrasten, waarmee ik de verschillende kanten van de Teekenmaatschappij heb geprobeerd te belichten.

In deze thesis schets ik een beeld van een vereniging die stond voor de verzelfstandiging van de aquarel. Ik hoop tevens dat deze thesis een aanzet zal zijn voor verder onderzoek. De bijlagen vormen daarbij een goede aanvulling met niet eerder gepubliceerde overzichten, die wellicht ook voor andere kunsthistorici bruikbaar zullen zijn.

Nanne Walenberg

Februari 2011

Inleiding 5

Hoofdstuk I

1.1 Water en verf **7**

1.2 De voorgangers **8**

1.3 Arti et Amicitiae en Pulchri Studio **10**

1.4 De oprichting van de Hollandsche Teekenmaatschappij **11**

1.5 De ballotage **12**

1.6 De eerste tentoonstelling **16**

1.7 Het reilen en zeilen van de vereniging **18**

1.8 De Hollandsche Teekenmaatschappij kijkt over de grens **21**

1.9 Een aflopende zaak **22**

Conclusie 26

Hoofdstuk II

2.1 De Tentoonstelling van Levende Meesters 1878 **28**

2.2 De Hollandsche Teekenmaatschappij versus het Koninklijke Genootschap van
Nederlandsche Aquarellisten **31**

2.3 Hendrik Willem Mesdag: kunstenaar, voorzitter en verzamelaar **34**

2.4 Een koninklijke bewonderaar: Prins Alexander van Oranje-Nassau (1851-1884) **38**

Besluit 42

Bibliografie 43

Bijlagen 48

Afbeeldingen 80

Nawoord 81

Inleiding

De grenzen van wat kunst is en wat niet zijn vandaag de dag erg vaag geworden. Kunst is een rekbaar begrip geworden. Dit is echter niet altijd het geval geweest. Wat wij nu vanzelfsprekend onder de noemer kunst scharen, werd in de negentiende eeuw nog niet zo vanzelfsprekend gevonden. Toch zou hier langzamerhand verandering in komen. Door te breken met de traditie hebben kunstenaars in de negentiende eeuw een begin gemaakt voor de onbeperkte mogelijkheden die de hedendaagse kunstenaars mogen ervaren.

In Nederland zijn het onder andere de schilders van de Haagse School, die aan deze ontwikkeling hun steentje hebben bijgedragen. Enerzijds beïnvloed door hun zeventiende-eeuwse voorgangers, anderzijds geïnspireerd door de Franse School van Barbizon, worden de schilders van de Haagse School aangemoedigd te gaan schilderen in de openlucht. Met de losse toets verzetten zij zich tegen al wat academisch en conventioneel is. Met de opkomst van het Impressionisme wordt tevens het werken op papier interessanter. Immers het schilderen in de natuur vraagt om een snelle manier van werken. In de negentiende eeuw wordt de tekening echter nog altijd ondergewaardeerd. Daarbij moet gezegd worden dat in die tijd onder de aanduiding 'tekeningen' ook aquarellen, pastels, gouaches en schetsen vallen. Met name de aquarel zal voor menig kunstenaar een uitstekend medium blijken om de natuur en bovenal de sfeer ervan over te brengen op papier.

Om het werk op papier meer in de belangstelling te brengen beginnen kunstenaars zelf initiatieven te ondernemen. Eén van deze initiatieven is de oprichting van de Hollandsche Teekenmaatschappij in 1876 door enkele kunstenaars van de Haagse School. Doel van deze kunstenaarsvereniging is de erkenning van de aquarel als een zelfstandig kunstwerk te bevorderen en deze onder de aandacht van het publiek te brengen. Ter promotie organiseert de Hollandsche Teekenmaatschappij ieder jaar één tentoonstelling.

De vraag die daarbij gesteld kan worden is welke rol een vereniging als de Hollandsche Teekenmaatschappij uiteindelijk in de ontwikkeling van de kunst heeft gespeeld. Hoe functioneerde deze kunstenaarsvereniging? Wat was de positie van de Hollandsche Teekenmaatschappij in relatie tot de andere verenigingen in de negentiende eeuw? In hoeverre was het noodzakelijk om een kunstenaarsvereniging als deze in het leven te roepen? Of zijn er wellicht nog andere redenen aan te wijzen die aan de oprichting van de Teekenmaatschappij ten grondslag hebben gelegen? Deze thesis zal in het teken staan van de Hollandsche Teekenmaatschappij en het vinden van de antwoorden op deze vragen. Behalve dat, zal ik bovendien proberen een overzichtelijk beeld te schetsen van de geschiedenis van deze verdwenen kunstenaarsvereniging.

In het eerste hoofdstuk van deze thesis zal de geschiedenis van de Hollandsche Teekenmaatschappij aan de orde komen. Historische feiten over de oprichting, de structuur, en de tentoonstellingen van de vereniging zullen een zo helder mogelijk overzicht vormen. Daarnaast zullen de resultaten van het onderzoek naar de tentoonstellingscatalogi, kunstenaarsbrieven, recensies en reacties van tijdgenoten en critici zorgen voor een completer beeld van de Teekenmaatschappij.

In het tweede hoofdstuk zal ik dieper ingaan op vier verschillende aspecten die betrekking hebben op de Hollandsche Teekenmaatschappij. Als eerste zal ik naar aanleiding van een artikel, geschreven door kunstcriticus Jacques van Santen Kolf (1848-1896), de tentoonstelling van de Hollandsche Teekenmaatschappij in 1878 vergelijken met de Tentoonstelling van Levende Meesters. Het tegenstellende beleid maakt het interessant om deze twee tentoonstellingen naast elkaar te plaatsen.

Vervolgens belicht ik de oprichting van het Koninklijk Genootschap van Nederlandse Aquarellisten uit onvrede met het functioneren van de Teekenmaatschappij. Voor een vergelijking van deze verenigingen zal kernfiguur Charles Rochussen (1814-1894), die lid was van beide partijen, als voorbeeld fungeren ter illustratie van de tegenstellingen tussen deze rivaliserende verenigingen.

Daarna bespreek ik één van de voornaamste leden van de Hollandsche Teekenmaatschappij: Hendrik Willem Mesdag (1831-1915). Hendrik Willem Mesdag is één van de belangrijkste schilders van de Haagse School en tevens één van de oprichters van de Hollandsche Teekenmaatschappij. Daarnaast was hij niet enkel als kunstenaar verbonden met de vereniging, maar ook als voorzitter en verzamelaar. Het is daarom zeer interessant om te onderzoeken wat Mesdag voor de Hollandsche Teeken-Maatschappij heeft betekend. En andersom, wat heeft de Hollandsche Teeken-Maatschappij voor Mesdag betekend?

Ter afsluiting zal nog een andere bijzondere verzamelaar kort aan bod komen: Prins Alexander van Oranje-Nassau (1851-1884). In zijn korte leven was hij een trouwe bezoeker van de jaarlijkse tentoonstelling van de Hollandsche Teekenmaatschappij. Bovendien heeft hij door middel van aankopen op deze tentoonstellingen voor aanzienlijke bedragen zijn eigen kunstcollectie uitgebreid. Waar de voorkeur van deze koninklijke bewonderaar naar uit ging zal aan het einde van deze thesis belicht worden.

Hoofdstuk I

1.1 Water en verf

De aquareltechniek wordt als de moeilijkste schildersvorm beschouwd, omdat eenmaal gemaakte fouten niet makkelijk hersteld kunnen worden. Dit in tegenstelling tot het werken met olieverf. Een droge omschrijving van deze techniek volstaat dan ook niet om deze specifieke manier van schilderen te begrijpen. Zelf de penseel ter hand te nemen is eigenlijk de enige manier om de moeilijkheid van het aquarelleren te ondervinden. Het produceren van een aquarel vereist uiterste concentratie, een trefzekere hand en een snelle reactie. Waar bij andere verfsoorten de mengkleur op het palet wordt aangemaakt, ontstaan de verschillende tonen en mengkleuren van een aquarel door het transparant aanbrengen van diverse lagen waterverf op speciaal daarvoor vervaardigd papier. Daarbij is de beheersing van de tonaliteit niet eenvoudig. Witte partijen en details blijven in principe onbedekt. Door het transparante karakter van de aquarel is de textuur van het papier door de schildering heen te zien. Omdat aquarelleren een vlotte techniek is, leent het zich uitstekend voor het schilderen van landschappen en zeegezichten in de openlucht.

Het gebruik van waterverf kent een lange traditie waarbij het medium door de eeuwen heen verschillende functies heeft vervuld. Zo werden veel boeken voorzien van '(in)gekleurde' tekeningen, maar ook voor het vervaardigen van botanische illustraties, topografische kaarten en miniatuurportretten werd waterverf veelvuldig gebruikt. Daarnaast leende het medium zich uitstekend voor het maken van (voor)studies en het kopiëren van olieverfschilderijen.¹ Aan het begin van de negentiende eeuw was het gebruik van waterverf in toenemende mate wijdverspreid waarbij niet alleen tekenaars en kunstenaars zich met dit medium bezighielden; ook menig dilettant waagde zich aan deze techniek. Dat vandaag de dag nog steeds veel amateurs hun ontspanning zoeken in het aquarelleren is ook de reden dat de aquarel vaak geassocieerd wordt met 'hobbykunst'. Een blik op de aquarellen van enkele kunstenaars van de Haagse School is echter genoeg om in te zien dat deze techniek tot zeer kwalitatief hoogstaande en tevens fraaie kunstwerken kan leiden.

*Wanneer men de verschillende tekeningen dezer meesters beschouwt, was er in de ogen van kunstcriticus G.H. Marius, meer intuïtie, meer gevoeligheid, meer nerveusheid in te vinden en het is, zoals Novalis van de muziek gezegd heeft, of hier de ziel verplaatst wordt naar de toppen der vingers.*² De spontaniteit die de vlotte aquareltechniek met zich meebracht, resulteerde in een verscheidenheid aan aquarellen. Volgens Marius vormden August Allebé en Johannes Bosboom *de beide uiterste einden dier moderne Hollandsche waterverfkunst*.³ De *precieuze mozaïek* van Allebé stond in schril contrast met de los geaquarelleerde werken van Bosboom. De ruimtelijke suggestie die Bosboom in zijn kerkinterieurs wist te creëren maakte de mens tot nietige figuren. Toch bleven veel van zijn aquarellen ook iets tekenachtigs houden. Van Bosboom is tevens bekend dat hij zijn tekeningen vaak opborg, om ze soms enkele jaren later weer tevoorschijn te halen en ze vervolgens

¹ Zie voor meerdere functies van waterverf: Simon Fenwick, Greg Smith, *The Business of Watercolour: a guide to the Archives of the Royal Watercolour Society*, London 1997.

² G.H. Marius, *De Hollandsche schilderkunst in de negentiende eeuw*, Den Haag 1920, p. 189.

³ Marius 1920, p. 190.

opnieuw te bewerken. Jacob Maris wist ondanks zijn grijze palet door middel van het afwisselen van transparante en dekkende kleuren een levendig contrast tussen licht en donker te scheppen. In de aquarel *Stad tegen avondhemel* heeft hij de tekening kracht bijgezet met weloverwogen lijnen en toetsen (**zie afb. 1**). Waar bij Jacob Maris de sombere weersomstandigheden in veel gevallen zijn werk overheersten, wist zijn broer Willem Maris met *het juichende groen* een geheel andere stemming te schilderen.⁴ Het spel met het licht zorgde voor het frisse en zonnige karakter van zijn Hollandse landschappen met koeien of eenden. De aquarel *Sprokkelaars op de heide* van Anton Mauve laat een vlugge, rake tekening zien (**zie afb. 2**). De dramatische lucht en de opvliegende vogels voorspellen weinig goeds voor de sprokkelaars. Ondanks de vereenvoudigende stijl wist Mauve de aquarel een bepaalde spanning mee te geven. De aquarellen van Jozef Israëls noemde Marius een *omboel van tonaliteiten en krassen, van bruine en rosse vegen, van vaag blauw, van lumineus zwart, van zilverig wit*.⁵ In tegenstelling tot veel van zijn collega's schilderde Israëls geen landschappen maar vooral genre- en figuurstukken. Zijn voorstellingen van eenvoudige mensen zouden al snel tot zijn roem leiden. Dezelfde sentimentele sfeer dat voor de olieverven van Israëls zo kenmerkend was, wist hij ook met waterverf over te brengen. Als laatste noem ik één van de grootste Hollandse aquarellisten die de negentiende eeuw heeft gekend: Jan Hendrik Weissenbruch. *De luchtig gebouwde maar constructieve teekeningen* van Weissenbruch laten een dromerig en tegelijkertijd een realistisch landschap zien (**zie afb. 3**).⁶ Voor Weissenbruch was lucht een hoofdzaak.⁷ Weer of geen weer, deze kunstenaar trok de natuur in om de verschillende wolkenluchten vast te leggen.

1.2 De voorgangers

In Engeland kwam de aquarel reeds aan het einde van de achttiende eeuw als een onafhankelijk genre tot bloei. Engelse kunstenaars als Paul Sandby (1730-1809) en William Turner (1775-1851) werden gezien als de grondleggers van de aquarelleerkunst (**zie afb. 4**). Niettemin gold het olieverfschilderij nog altijd als de hoogste vorm van kunst. Op de tentoonstellingen van de Royal Academy, de oudste kunstacademie van Engeland, kregen de aquarellen vaak een ongunstige plek toebedeeld tussen de olieverfschilderijen. Bovendien liet de Royal Academy bij voorbaat geen kunstenaars toe, die zich enkel bezighielden met het aquarelleren. De onvrede onder enkele kunstenaars over de onderwaardering van de waterverfkunst leidde in Engeland tot de oprichting van de Society of Painters in Water Colours in 1804.⁸ Het jaar daarop volgde de eerste tentoonstelling.

Aan het begin van de negentiende eeuw waaide de populariteit van de aquarel over naar Frankrijk. In eerste instantie ontdekten met name de romantici het waterverfschilderij. Niet kort daarna bleek de aquarel een uitstekend medium te zijn voor buitenstudies. Bovendien diende de aquarel als een goed alternatief voor de koper met een bescheiden beurs. Een olieverfschilderij was immers niet

⁴ Marius 1920, p. 190.

⁵ Marius 1920, p. 192.

⁶ Marius 1920, p. 190.

⁷ Ronald de Leeuw e.a., tent.cat. *De Haagse School : Hollandse meesters van de 19de eeuw*, Den Haag (Haagse Gemeentemuseum) 1983, p. 285.

⁸ Zie Saskia de Bodt, *Halverwege Parijs. Willem Roelofs en de Nederlandse schilderskolonie in Brussel 1840-1890*, Gent 1995, pp. 84-86; Zie ook Wiepke Loos, *Aquarellen van de Haagse School : de collectie Drucker-Fraser*, Zwolle 2002, p. 8.; Deze kunstvereniging bestaat vandaag de dag nog steeds, maar dan onder de naam Royal Watercolour Society. Zie www.royalwatercoloursociety.co.uk.

voor iedereen betaalbaar. Met name voor jonge kunstenaars waren aquarellen gemakkelijker te verkopen, zolang het met de afzet van hun schilderijen nog niet wilde vloten.⁹

Naar het voorbeeld van de Engelse kunstenaarsvereniging werd in 1856 in Brussel de Société Belge des Aquarellistes opgericht. Saskia de Bodt heeft in haar proefschrift *Halverwege Parijs. Willem Roelofs en de Nederlandse schilderskolonie in Brussel 1840-1890* uitgebreid onderzoek gedaan naar deze vereniging. Het nu volgende is dan ook grotendeels aan deze publicatie ontleend.¹⁰ In tegenstelling tot de Royal Watercolour Society ontstond de Belgische vereniging opvallend genoeg in de kringen van drukkers en graveurs. Zo was oprichter Jean-Baptiste Madou (1796-1877), voordat hij in 1842 debuteerde als schilder, boekillustrator en reproducerend lithograaf bij een drukkerij. De Société Belge des Aquarellistes was in eerste instantie een besloten gezelschap dat in de eerste jaren een limiet van twintig leden hanteerde. Naarmate het succes van de jaarlijkse aquareltentoonstelling groter werd, groeide ook het aantal leden. Daarnaast hield de vereniging er ook een aparte categorie leden op na, die bestonden uit liefhebbers en verzamelaars. De jaren 1870-1876 behoren tot de meest succesvolle jaren van deze vereniging.

Hoewel de Engelse Watercolour Society internationaal beroemd was, waren de tentoonstellingen voornamelijk een expositiegelegenheid voor kunstenaars van binnen de Engelse grenzen. De Société Belge des Aquarellistes fungeerde daartegenover als een internationaal platform. Elk jaar werden bekende aquarellisten uit het buitenland uitgenodigd voor deelname aan de tentoonstelling, waardoor de Belgische vereniging een belangrijke rol heeft gespeeld in de verbreiding van de aquarel.

Tot de oprichters van de Société Belge des Aquarellistes behoorde ook de Nederlander Willem Roelofs. Vooralsnog bestond er in Nederland geen vergelijkbare vereniging. Wel werden door verenigingen als Pulchri Studio en Arti et Amicitiae zogenaamde wekelijkse kunstbeschoouwingen georganiseerd, waar een gezelschap van kunstenaars en kunstliefhebbers al zittend aan lange tafels een collectie prenten of tekeningen bekeek (**zie afb. 5**). Omdat het animo voor kunstbeschoouwingen steeds groter werd, ging men in 1877 van 'zittende' over naar 'wandelende' kunstbeschoouwingen. Deze waren echter nog altijd niet toegankelijk voor het grote publiek. Daarnaast kwam het promoten van werken op papier door middel van tentoonstellingen slechts sporadisch voor.¹¹ Daarom waren de Nederlandse aquarellisten voor het exposeren van tekeningen en aquarellen voornamelijk op het buitenland aangewezen. Dankzij Roelofs werden een aantal andere belangrijke Nederlandse kunstenaars al snel uitgenodigd om erelid van de Belgische vereniging te worden.¹² Het duurde echter nog twintig jaar voordat er in 1876 in Den Haag een Nederlandse variant in het leven werd geroepen: de Hollandsche Teekenmaatschappij.

⁹ Loos, 2002, p. 10.

¹⁰ De Bodt, 1995 (2), p. 85.

¹¹ Zie Saskia de Bodt, Manfred Sellink e.a., tent.cat. *Nederlandse tekeningen uit de negentiende eeuw 2: keuze uit de verzameling van het prentenkabinet*, Rotterdam (Museum Boijmans van Beuningen) 1995, pp. 17-19.

¹² Menig lid van de Société Belge des Aquarellistes is later ook op de ledenlijst van de Hollandsche Teekenmaatschappij terug te vinden.

1.3 Arti et Amicitiae en Pulchri Studio

Het is onmogelijk om over te gaan naar de oprichting van de Hollandsche Teekenmaatschappij zonder eerst kennis te maken met de twee grootste kunstenaarsverenigingen die de Nederlandse kunstwereld in de negentiende eeuw domineerden. Sinds de opheffing van de Sint-Lucasgilden aan het einde van de achttiende eeuw was er niet direct een vergelijkbaar alternatief die de belangen van de kunstenaars behartigde.¹³ Met het toenemende aantal kunstenaars en het groeiende zelfbewustzijn onder hen kwam hier echter in 1839 verandering in.

Op 3 december 1839 werd in Amsterdam de Maatschappij Arti et Amicitiae opgericht door vijf directeuren (en tevens kunstenaars) van de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten met als doel 'de bevordering van den bloei der beeldende kunsten'.¹⁴ Door de krachten te bundelen wilden de kunstenaars opkomen voor hun belangen op artistiek en sociaal-economisch gebied. Om lid te worden diende een kunstenaar zich eerst aan een strenge ballotage te onderwerpen. Door middel van deze selectieprocedure kon het kaf van het koren worden gescheiden en betekende het lidmaatschap een duidelijke erkenning van een professioneel kunstenaarschap. Het bestuur was geheel in handen van kunstenaars. Daarnaast was het ook voor de niet-kunstenaar oftewel de liefhebber mogelijk om zich in te schrijven als kunstlievend lid. Door goede contacten te onderhouden met de vaak vermogende kunstliefhebbers nam de belangstelling voor de beeldende kunsten toe. Daarnaast organiseerde Arti kunstbeschouwingen, tentoonstellingen, lezingen, loterijen en gezellige bijeenkomsten waarbij kunstenaars, verzamelaars en liefhebbers elkaar ontmoetten. Bovendien werd het Weduwen- en Weezenfonds in het leven geroepen, voor kunstenaars in die tijd een zeldzame sociale voorziening. Door het streven naar het vestigen van een professionele status en een verbetering van de maatschappelijke positie was Arti tot ver in de tweede helft van de negentiende eeuw, toen vakverenigingen voor kunstenaars nog ontbraken, dé belangenorganisatie voor alle professionele Nederlandse kunstenaars.¹⁵

De monopoliepositie van Arti werd in 1847 gebroken met de oprichting van het Schilderkunstig Genootschap Pulchri Studio door enkele jonge landschapschilders in Den Haag. Er was vanaf het begin af aan sprake van een haat-liefde verhouding tussen de beide verenigingen. Het verschil lag met name in de artistieke uitgangspunten. Arti was behoudend en Pulchri studio juist vooruitstrevend.¹⁶ In tegenstelling tot Arti was Pulchri bovendien veel praktischer van aard. Tot de doelstellingen van deze Haagse vereniging behoorde 'de kunst te bevorderen door het teekenen naar het gekleed model' en 'het houden van kunstbeschouwingen'.¹⁷ Bovendien hielden beide partijen er andere ideeën op na als het ging om kunstenaarschap en maatschappelijke status. De beruchte feestavonden die Pulchri organiseerde zorgde al snel voor de nodige publiciteit.¹⁸ De drijvende kracht

¹³ Zie Annemieke Hoogenboom, *De stand des kunstenaars: De positie van kunstschilders in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw*, Leiden 1993, pp. 22-23.

¹⁴ Arti et Amicitiae, *Statuten en reglementen*, 1840, geciteerd naar A.B.G.M. Kalmthout, *Muzentempels: multidisciplinaire kunstkringen in Nederland tussen 1880 en 1914*, Hilversum 1998, p. 64. Zie ook Jan Jaap Heij, *Een vereniging van ernstige kunstenaars: 150 jaar Maatschappij Arti et Amicitiae 1839-1989*, Amsterdam 1989.

¹⁵ Chris Stolwijk, *Uit de schilderswereld: Nederlandse kunstschilders in de tweede helft van de negentiende eeuw*, Leiden 1998, pp. 100-101.

¹⁶ Zie Saskia de Bodt, 'Pulchri Studio: het imago van een kunstenaarsvereniging in de negentiende eeuw,' *De Negentiende Eeuw, documentatieblad Werkgroep 19e eeuw* 14 (1990) pp. 27-28.

¹⁷ *Reglement van het Schilderkunstig Genootschap Pulchri Studio*, 19 februari 1847, Hfd. 1, art. 1, geciteerd naar De Bodt 1990, p. 28.

¹⁸ Zie De Bodt 1990, pp. 35-37.

achter Pulchri, Hendrik Willem Mesdag, voelde feilloos aan welke promotionele middelen hij moest inzetten om de vereniging te doen floreren. Daarbij was de toenemende populariteit van de Haagse School natuurlijk eveneens een gunstige factor. Niettemin gold Arti nog lange tijd als de toonaangevende kunstenaarsvereniging. In tegenstelling tot Arti organiseerde Pulchri namelijk pas aan het einde van de jaren tachtig terugkerende tentoonstellingen van eigentijdse kunst. Tot die tijd waren veel Haagse kunstenaars voor de afzet van hun werk nog altijd aangewezen op de Tentoonstellingen van Levende Meesters en de tentoonstellingen bij Arti.¹⁹ Met het organiseren van tentoonstellingen door Pulchri nam ook de rivaliteit tussen de twee kunstenaarsverenigingen toe. De afstand tussen de twee kunststeden Amsterdam en Den Haag werd daardoor alsmaar groter.

Arti et Amicitiae en Pulchri Studio waren algemene kunstenaarsverenigingen, waar zowel professionele kunstenaars als kunstliefhebbers lid van konden worden. De tentoonstellingen stonden open voor uiteenlopende kunstuitingen. Naast deze landelijke belangenverenigingen, ontstonden er in de negentiende eeuw ook genootschappen die zich toededen op een bepaalde tak van kunst. De Hollandsche Teekenmaatschappij, die voortkomt uit Pulchri Studio, is daar een voorbeeld van.

1.4 De oprichting van de Hollandsche Teekenmaatschappij

VERGADERING 31 Januari 1876,

In deze vergadering is overgegaan tot oprichting der Vereeniging de Hollandsche Teeken-Maatschappij, waarvan de acte van oprigting is gedeponeed.

Overgegaan tot een voorloopig bestuur de Heeren Mesdag, Maris, Mauve.

*Aan welk bestuur het informeeren naar eene localiteit is opgedragen.*²⁰

Op 31 januari 1876 werd in Den Haag de Hollandsche Teekenmaatschappij opgericht. Onder de oprichters van deze nieuwe vereniging bevonden zich enkele vooraanstaande leden van Pulchri Studio, waaronder Hendrik Willem Mesdag, Jacob Maris en Anton Mauve. Zij vormden met z'n drieën het bestuur en Mesdag nam de taak van voorzitter op zich. Om de markt voor aquarellen te stimuleren was het de bedoeling om ieder jaar een tentoonstelling te organiseren. Tijdens de tweede vergadering op 27 maart werden de tien bepalingen ('tien geboden') van de Maatschappij vastgesteld.²¹ Zo zou de Teekenmaatschappij bestaan uit gewone en honoraire leden. De eerste waren inwoners van Den Haag; de honoraire leden woonden elders.²² Alle nieuwe

<u>Oprichters HTM</u>
Julius van de Sande Bakhuizen
Gerardine van de Sande Bakhuizen
Christoffel Bisschop
Kate Bisschop-Swift
David Bles
Bernardus Blommers
Johannes Bosboom
Gerke Henkes
Jozef Israëls
Jacob Maris
Willem Maris
Anton Mauve
Hendrik Willem Mesdag
Philip Sadée
Pieter Stortenbeker

¹⁹ Stolwijk 1998, p. 165.

²⁰ W.B. Tholen, *Notulen van de Hollandsche Teekenmaatschappij 1876-1901*, Den Haag 1914, p. 7.

²¹ Tholen 1914, pp. 7-9.

²² De honoraire leden kwamen onder meer uit Nederland, België, Frankrijk en Italië.

kandidaten werden door het bestuur voorgesteld en het recht van ballotage werd bepaald door de oprichters. Bij uitreden van een van de oprichters werd zijn plaats aangevuld uit de gewone leden bij meerderheid van stemmen van de oprichters. Voor het lidmaatschap werd geen contributie geheven. Daarentegen waren gewone leden evenredig hoofdelijk aansprakelijk wanneer er mogelijk een tekort zou ontstaan als gevolg van een expositie. Bij een eventueel overschot zou dit bedrag afzonderlijk worden beheerd. Het opzetten van een tentoonstelling kostte de vereniging uiteraard geld. In ruil daarvoor werd besloten dat bij verkoop van de geëxposeerde werken de Teekenmaatschappij 10% van de verkoopprijs genoot ten behoeve van het fonds. Op deze manier kon de vereniging aan de tentoonstelling verdienen, mits er genoeg tekeningen werden verkocht en daarmee zou het voortbestaan van de Hollandsche Teekenmaatschappij gewaarborgd blijven. Om te zorgen dat alle leden zich zouden inzetten voor het slagen van de tentoonstelling werd ieder gewoon lid geacht minstens één tekening voor iedere expositie in te zenden. In 1883 werd dit beperkt tot maximaal drie tekeningen. Bovendien moesten deze tekeningen door de gewone leden ingelijst aangeleverd worden. Voor de honoraire leden kwamen de kosten van de lijsten ten laste van de vereniging. Deze verplichting leidde er echter al snel toe, dat sommige leden overgingen tot het teruglenen van werken die al een eigenaar hadden, om zo aan de eis te voldoen. Daarnaast was een ieder aan de hand van een te maken rooster verplicht om op zijn beurt toezicht te houden op de tentoonstelling. Na het opstellen van het reglement restte er nog één taak: het vinden van een geschikte locatie voor het exposeren van de aquarellen. Dit bleek echter geen probleem te zijn. De burgemeester stelde kosteloos de zalen in het gebouw van de Academie van Beeldende Kunsten aan de Princessegracht in Den Haag beschikbaar. De eerste tentoonstelling van de Teekenmaatschappij zou gedurende de maand augustus in 1876 plaatsvinden.

1.5 De ballotage

Lid zijn van een kunstenaarsvereniging als de Hollandsche Teekenmaatschappij kon de reputatie van een kunstenaar zeker ten goede komen. De aanvragen voor het lidmaatschap van de Teekenmaatschappij waren dan ook ieder jaar weer talrijk. De Teekenmaatschappij was echter een besloten kunstenaarsvereniging en hanteerde een zeer strenge ballotageprocedure. Menig kunstenaar werd in de loop der jaren afgewezen.²³ In 1876 bestond de Hollandsche Teekenmaatschappij uit 23 gewone leden en 31 honoraire leden. De daaropvolgende jaren groeide het aantal gewone leden weliswaar enigszins, maar het aantal bleef rond de 30 balanceren, met in 1888 een uitschieter naar 37 leden. De vereniging bestond voor het merendeel uit honoraire leden, die wel deelnamen aan de jaarlijkse tentoonstelling maar niet aan de voorafgaande vergaderingen (**zie bijlagen I en II**). Volgens het bestuurslid Willem Bastiaan Tholen werd het ledenaantal bewust klein gehouden om de positie van de leden-oprichters niet in gevaar te brengen.²⁴ In een brief van 16 mei 1888 schreef hij aan Veth, die om raad vroeg over een maximum aantal werkende leden van de Nederlandsche Etsclub: (...) *het gevolg van het inhalen van veel menschen is: dat zij natuurlijk ook*

²³ Door de jaren heen werden menig kandidaat-leden teleurgesteld. In de gedrukte notulen van W.B. Tholen (1914) zijn de namen van de geweigerde kunstenaars discreet weggelaten.

²⁴ Stolwijk 1998, p. 108.

*mee gaan praten en willen besturen en dus de oprichters zullen worden verdrongen. Als dat er nu niet op aan komt, ga dan je gang maar, maar als de bedoeling is dat de macht van de Club in handen zal blijven van de oprichters dan dienen de nieuwe leden onder zekere voorwaarden toe te treden, bijvoorbeeld dat ze toch niets te zeggen zullen hebben of zoo iets. Zoo is het geval met de Hollandsche Teeken Maatschappij en waarschijnlijk is die daardoor zoo sterk gebleven.²⁵ Een andere reden tot de vele afwijzingen zou de beperkte plaatsruimte bij de tentoonstellingen zijn.²⁶ Nieuwe kandidaten konden louter door de leden-oprichters of hun vervangers worden voorgesteld. Vervolgens moesten de kandidaten een tweetal tekeningen inzenden waarover het bestuur zich zou buigen. Uiteindelijk zou het bestuur met het oordeel komen of de kunstenaar al dan niet werd toegelaten tot de vereniging. In 1894 wordt de gebruikelijke kandidaatstelling echter heroverwogen en vervangen door een nieuw systeem waarbij het bestuur gemachtigd werd om in het vervolg *een of meer artiesten, wiens werken men heeft leeren kennen als zijnde een aanwinst voor de maatschappij, uit te noodigen deel te nemen aan de Expositie en hun lid te maken.*²⁷*

Tabel 1: Samenstelling totaal aantal leden van de Hollandsche Teekenmaatschappij 1876-1921.

Samenstelling leden HTM 1876-1921	Aantal	%
vrouw	11	6
man	171	94
Afkomstig uit		
Nederland	129	71
België	20	11
Frankrijk	6	3,3
Italië	12	6,6
Spanje	1	0,5
Engeland	8	4,4
Duitsland	4	2,2
Oostenrijk	1	0,5
Zweden	1	0,5
Totaal aantal leden 1876-1921	182	

Bron: tent.cat. Hollandsche Teekenmaatschappij 1876-1921 (1884 en 1886 ontbreken) RKD; tent.cat. Hollandsche Teekenmaatschappij 1878, 1881, 1882, 1885, 1886, 1899, 1900, 1907, GAG, inv.nr. H g 77; tent.cat. Hollandsche Teekenmaatschappij 1876-1887, 1890, 1892-1895, 1898-1905, 1908, 1917, RPKA, inv.nr. 111 D53 (1-30).

Over de periode van 1876-1921 heeft de Teekenmaatschappij in totaal 182 leden gekend (**zie tabel 1**). Het merendeel van de leden was afkomstig uit Nederland. Nu de Nederlandse aquarellisten hun eigen vereniging hadden opgericht, nodigden zij op hun beurt de Belgische collega's van Société

²⁵ Brief van W.B. Tholen aan Jan Veth 16 mei 1888.; Geciteerd in: Anneke de Jong (e.a.), tent.cat., *Willem Bastiaan Tholen 1860-1931*, Gouda/Assen (Catherina Gasthuis/Drents Museum) 1993, p. 155; Zie ook Stolwijk 1998, pp. 108-109.

²⁶ Tholen 1914, pp. 27-28; *Met verzoek tot het lidmaatschap hadden zich aangemeld acht Heeren, waarvan na ballotage alleen de Heer I.S. Kever te Amsterdam werd aangenomen. Geen der overige voorgestelde Heeren kon de vereischte meerderheid bekomen, waartoe zeker het gebrek aan plaatsruimte bij de beperkte lokaliteit in aanmerking kwam.*

²⁷ Tholen 1914, p. 53.

Belge des Aquarellistes uit om deel te nemen aan de tentoonstelling in Den Haag. Daarnaast kon de Teekenmaatschappij ook ieder jaar op enkele Italiaanse exposanten rekenen. De belangstelling van het publiek was echter niet groot voor de kleurrijke aquarellen van de Italianen. De voorkeur van veel kopers ging in veel gevallen toch uit naar het werk van de Haagse Scholers. Ondanks dat, bleven de Italiaanse aquarellisten Pio Joris, Cesare Maccari, Nazzareno Cipriani, Cesare Biseo en Vincenzo Cabianca ieder jaar trouw hun werk inzenden. Op de ledenlijst treffen we maar weinig kunstenaars uit Engeland en Frankrijk aan. Het aantal Duitse collega's is zelfs op één hand te tellen. Onder hen bevindt zich de bekende Duitse kunstenaar Max Liebermann. Vanaf de jaren zeventig kwam hij regelmatig naar Nederland om te schilderen waar hij al snel kennis maakte met de schilders van de Haagse School. Als laatste kan het lage aantal vrouwelijke leden niet onbesproken blijven. In al die jaren hebben slechts elf kunstenaressen het lidmaatschap tot de Teekenmaatschappij verkregen. Dit komt neer op een percentage van niet meer dan 6 procent van het totaal aantal leden dat de vereniging heeft gekend. Daarbij waren Gerardine van de Sande Bakhuizen, Thérèse Schwartze en Charley Toorop dochters van kunstenaars en Maria Bilders- van Bosse, Suze Bisschop- Roberston, Kate Bisschop-Swift en Sientje Mesdag-van Houten echtgenoten van kunstenaars. Het is daarom maar de vraag of zij op eigen krachten door de ballotage heen zijn gekomen of dat vader of manlief een goed woordje hebben gedaan.

Een kunstenaar die ook te kennen gaf graag lid te willen worden van de Teekenmaatschappij was Vincent van Gogh. In 1882 bezocht hij de jaarlijkse tentoonstelling en berichtte hierover aan zijn broer Theo: *Er is, zoals ge mogelijk weet, een tentoonstelling van de Teekenmaatschappij. Er is een Mauve, een vrouwtje aan een soort weefgetouw, zeker uit Drenthe, die ik superbe vind. (...) Het is wel animerend om zo eens iets te zien, want dan zie ik wat ik nog veel moet bijleeren.*²⁸ Een jaar later schreef Vincent in een brief aan Theo: *Mijn plan is het in Drenthe een eind ver te brengen met het schilderen, zodat ik in de termen val voor de Teekenmaatschappij als ik terugkom.*²⁹ (...) *wanneer een tijdelijk retour naar hier in de termen zou vallen. Waarom? b.v. omdat tegen dien tijd ik misschien van de Teekenmaatschappij zou kunnen lid worden om maar iets te noemen, wat onder de dingen hoort waar ik dan misschien verlangen naar zou kunnen hebben, en zou kunnen bereiken.*³⁰ Uit de brieven blijkt dat Van Gogh wist dat de lat hoog lag om toe te mogen treden tot de Teekenmaatschappij. In het begin van de jaren tachtig kreeg Van Gogh les van Anton Mauve, die getrouwd was met diens nicht. Mauve maakte hem bekend met de aquareltechniek. Het aquarelleren lag hem echter niet. Van Gogh is uiteindelijk nooit lid geworden van de Teekenmaatschappij.³¹

Het exclusieve karakter van de Teekenmaatschappij zorgde voor uiteenlopende kritieken. Enerzijds kwam het erop neer dat door de strenge ballotage enkel reeds gevestigde kunstenaars tot de 'club' werden toegelaten (**zie afb. 6**). Op deze manier werd voorkomen dat de muren van de tentoonstelling overvol hingen en waren de te bezichtigen kunstwerken gemiddeld van hoge kwaliteit. Een anonieme criticus in 1880 verwoordde zijn mening als volgt: *Staat zij in menigte van*

²⁸ Brief 258 [225] van Vincent van Gogh aan Theo van Gogh, 14 augustus 1882; geciteerd uit Han van Crimpen (red.), *De brieven van Vincent van Gogh*, deel 2, Den Haag 1990, p. 655.

²⁹ Brief 384 [319] van Vincent van Gogh aan Theo van Gogh, ca. 4 september 1883; geciteerd uit Van Crimpen 1990, p. 1004.

³⁰ Brief 385 [320] van Vincent van Gogh aan Theo van Gogh, 6 of 7 september 1883; geciteerd uit Van Crimpen 1990, p. 1006.

³¹ Zie voor meer informatie over de invloeden van de Haagse School op Vincent van Gogh: Charles Moffett, *Vincent van Gogh en de Haagse School*; gepubliceerd in Ronald de Leeuw e.a., tent.cat. *De Haagse School : Hollandse meesters van de 19de eeuw*, Den Haag (Haagse Gemeentemuseum) 1983, pp. 137-146.

*kunstvoortbrengselen bij andere expositiën achter, zij wint het in gehalte; en dit is een natuurlijk gevolg van de omstandigheid, dat niet ieder, die wat verf of krijt op het papier weet te kladden, wordt toegelaten, maar alleen een uitgelezen groep kunstenaars, die hun sporen verdiend hebben.*³² Anderzijds viel het besloten karakter van de vereniging niet bij iedereen in goede aarde. Al direct bij de eerste tentoonstelling kreeg de Teekenmaatschappij ook vernietigende kritiek te verduren. Een artikel in het *Algemeen Handelsblad* loog er niet om: *De leden dezer nieuwe Maatschappij schijnen tot het besef te zijn gekomen, dat het stelsel van uitsluiting voortreffelijk op kunstgebied kan worden toegepast. Ook daar kan men verklaren en in praktijk brengen: "Nul n'aura de l'esprit que nous et nos amis"; ook daar kan men immers zeer gevoelig de bokken ter linkerzij en schapen ter rechterzij scharen. Al dat onkruid en al die woekerplannen, welke steeds zeldzame en heerlijke bloemen omgeven, moeten flink uitgerukt en verwijderd worden. Geen teer medelijden met zwakke planten of mededoogen met gewassen, die eene andere richting volgen. Kunstenaars, die, hetzij een anderen weg inslaan, hetzij niet met bijzonder groot talent begiftigd werden, of wel zij, wier gaven nog in knop zijn – voor deze allen moet de toegang tot den tempel der Hollandsche Teekenmaatschappij onherroepelijk gesloten blijven.*³³ Voor met name jonge kunstenaars zou het exposeren op een tentoonstelling als deze een grote aanmoediging en prikkel voorwaarts betekenen. Deze kans werd hen echter niet door de vereniging gegeven. De anonieme criticus vervolgde zijn artikel met: *Evenals de Spartanen werpt zij alles uit wat haar niet aanstaat, wat gebrekkig, middelmatig, onvolmaakt is. Zij kan en zal beoordelen of een kunstenaar waardig is, haar heiligdom binnen te treden.*³⁴ Niettemin gaf deze criticus toe dat de vereniging *een schoon en prachtig geheel tot stand heeft gebracht, maar volledig is deze kunstbazaar niet.* Hij was van mening dat door het 'zuiveringsproces' niet elke opvatting en richting werd geëerbiedigd. Het artikel eindigde met de woorden: *Die argelooze bezoekers zullen wellicht niet bevroeden, dat de Haagsche Teekenmaatschappij met haar teekeningen ook haar stelsel van uitsluiting tentoonstelt.*³⁵ De Hollandsche Teekenmaatschappij was uiteraard niet gelukkig met deze kritiek. Tijdens de vergadering op 22 december 1876 kwamen de *hatelijke artikelen* kort ter sprake. Het bestuur was van mening niet te moeten antwoorden op deze artikelen en *het beneden zich achtende op deze ongeteekende en onware artikelen op te komen.*³⁶ Kunstcriticus en naamgever van de Haagse School, Jacques van Santen Kolff liet zich echter wel kritisch uit over het bovengenoemde artikel. In het tijdschrift *De Banier* noemde hij de verslaggever een *difficiel*.³⁷ Van Santen Kolff was een groot voorstander van de ballotage en was zelfs van mening dat *in het belang der kunst; 't ware slechts te wenschen geweest, dat zij dit beginsel nog gestrenger had toegepast.*³⁸ Uiteindelijk zou blijken dat juist de strenge ballotageprocedure zich ook tegen de Teekenmaatschappij zelf zou gaan keren.

³² [Anoniem], 'De vijfde tentoonstelling der Hollandsche Teeken-Maatschappij', *Nederlandsche Kunstbode* 2 (1880), p. 261; geciteerd in Stolwijk 1998, p. 109.

³³ [Anoniem], 'Eerste tentoonstelling van de Hollandsche Teekenmaatschappij te 's-Gravenhage', *Algemeen Handelsblad* 6 augustus (1876), KB.

³⁴ Zie noot 33.

³⁵ Zie noot 33.

³⁶ Tholen 1914, p. 11.

³⁷ Oudnederlands voor een difficiel mensch, een knorrepot, zuurmuil; volgens kunstwoordenboek, zie www.dbnl.org.

³⁸ J.K. [J. van Santen Kolff], 'Een nationale vereniging ter bevordering der waterverfteekenkunst. De Hollandsche Teekenmaatschappij en haar tweede tentoonstelling', *De Banier* 3 (1877), p. 345.

1.6 De eerste tentoonstelling

Deelnemers eerste tentoonstelling Hollandsche Teekenmaatschappij 1876

Lourens Alma Tadema, David Adolph Constant Artz, Gerardine van de Sande Bakhuizen,
Julius van de Sande Bakhuizen, Johannes Wernardus Bilders, Kate Bisschop-Swift, Christoffel Bisschop,
Cesare Biseo, Bernardus Blommers, Jan Willem van Borselen, Johannes Bosboom, Vincenzo Cabianca,
Fredericus Jacobus du Chattel, Nazzareno Cipriani, Paul Jean Clays, Alfred Cluysenaar, Cesare Dell' Acqua,
Paul J.C. Gabriël, Johannes Hubertus Leonardus de Haas, Gerke Henkes, Hubert von Herkomer, Alfred Hubert,
Edouard Huberti, Jozef Israëls, Jean Baptiste Madou, Jacob Maris, Willem Maris, Willem Johann Martens,
Anton Mauve, Hendrik Willem Mesdag, Jean Baptiste van Moer, Willem Carel Nakken, Albert Neuhuys,
David Oyens, Pieter Oyens, Alphonse Pecquereau, Charles Rochussen, Willem Roelofs, Henriette Ronner-Knip,
Philip Sadée, Henri van Seben, Cornelis Samuel Stortenbeker, Pieter Stortenbeker, Willem de Famars Testas,
Ramon Tusquets, Elchanon Verveer, Emile Wauters, Jan Hendrik Weissenbruch

Op 3 augustus 1876 opende de Hollandsche Teekenmaatschappij haar eerste tentoonstelling in de zalen van de Teekenakademie. Gedurende de maand augustus was de tentoonstelling dagelijks geopend van 10 's morgens tot 5 uur in de middag. De bezoeker betaalde 25 cent als eenmalige toegangsprijs of één gulden voor een passe-partout. De tentoonstelling liet 120 tekeningen van 48 verschillende kunstenaars zien. Volgens een recensie in de *Nederlandsche Spectator* was de zaal *zeer smaakvol, als eene salon en niet als eene gewone tentoonstellingsschuur, ingericht*.³⁹ Dat de muren van de expositiezaal niet van de plint tot aan het plafond volgingen was een bewuste keuze, die natuurlijk samenhang met de strenge ballotage die de vereniging hanteerde. Daarnaast werd, getuige de bloemen, de tapijten en de draperieën, tevens de nodige aandacht geschonken aan de aankleding van de tentoonstelling. In het bijgaande catalogusboekje stonden alle deelnemende kunstenaars met de hun bijbehorende kunstwerken vermeld, die op deze expositie te bezichtigen waren (**zie afb. 7**). Het is echter moeilijk of vrijwel onmogelijk om de kunstwerken op de tentoonstellingen van de Teekenmaatschappij aan de hand van de catalogi te identificeren aangezien er gebruik werd gemaakt van zeer algemene titels. Ook de recensies van die tijd gaven te weinig informatie, zodat een reconstructie van een tentoonstelling helaas niet mogelijk zal zijn.

De recensies in de *Nederlandsche Spectator* en in de *Kunstkroniek* waren zeer positief over deze eerste tentoonstelling van de Teekenmaatschappij. Volgens deze critici was de tentoonstelling *volkomen gelukkig geslaagd*.⁴⁰ Met name de aquarel *De trouwdag* van Christoffel Bisschop werd geprezen; *de kolossale teekening is wel het toppunt wellicht van wat met waterverf bereikbaar is*.⁴¹ De recensie in het *Algemeen Handelsblad* deelde deze mening echter niet en benadrukte de zwakke eigenschappen van Bisschop's aquarel. De anonieme criticus voor deze krant had duidelijk met een ander oog naar de werken gekeken. Zo had hij geen goed woord over voor de vertegenwoordigers van het *Schevenings genre*; *ofschoon geen sterveling, die een aasje dankbaarheid bezit, mag*

³⁹ [Anoniem], 'Berichten en mededeelingen', *De Nederlandsche Spectator* 5 augustus (1876).

⁴⁰ [Anoniem], 'Berichten en mededeelingen', *De Nederlandsche Spectator* 5 augustus (1876); [Anoniem], 'Eerste tentoonstelling der Haagsche Teeken-Maatschappij', *Kunstkroniek* (1877), pp. 44-45.

⁴¹ Zie noot 39.

*beweren, dat het Schevenings of visschersgenre vervelend is, geloof ik toch wel dat de geschilderde visschers met gemalin en kroost hun langsten tijd hebben beleefd. Men heeft ze in alle mogelijke toestanden zoo herhaaldelijk voorgesteld, dat het wenschelijk ware, ze eens te laten rusten.*⁴² Ook Anton Mauve moest het ontgelden. Volgens de criticus vatte Mauve de natuur te veel door een *grijzen bril* op. Behalve deze kritische noten bevatte de recensie ook genoeg positieve geluiden. Johannes Bosboom werd geroemd om zijn *magistrale eenheid en breede opvatting*. De *Studiekop* van Jozef Israëls maakte indruk op de criticus en hij verbaasde zich erover *hoe met eenvoudige waterverf op papier zulk eene kracht en effect kan worden bereikt; hoe die schijnbaar slordige vegen en smeren op zekeren afstand zulk een prachtig geheel van toon en kleur kunnen voortbrengen*. Het waren deze woorden die de kracht van de aquarel uitdrukten. In schril contrast stond hier tegenover Lourens Alma Tadema. Deze kunstenaar werkte volgens de academische traditie en zijn aandacht ging juist uit naar details, vorm en lijn. Het wekte dan ook enige bewondering hoe Tadema met waterverf in zijn stijl een tekening wist te vervaardigen, gezien de moeilijkheden die de techniek met zich meebracht (**zie afb. 8**). De criticus was van mening dat Tadema in zijn opvatting een groot kunstenaar was. Hoewel de recensent overwegend positief over de tentoonstelling was, kon hij het toch niet laten om zijn artikel te beëindigen met waarmee hij begonnen was: *flink uithalen naar de Hollandsche Teekenmaatschappij als een keurbende; dit alles te zamen vormt ontegenzeggelijk eene bezienswaardige verzameling. Wij hopen echter niet dat iemand, door het stelsel van uitsluiting misleid, zich verbeelde, dat alles hetgeen de Hollandsche Teekenmaatschappij hier der tentoonstelling waardig heeft gekeurd, uitmuntend is. Gelijk in alle dingen, zoo neemt hier ook middelmatigheid eene ruime plaats in. De Hollandsche Teekenmaatschappij heeft bij hare vestiging niets gewonnen dan grootere partij-verdeeling onder de kunstbroeders. Daarvoor verdient zij den welgemeenden dank van allen, die beseffen dat de belangen der kunst niet beter gediend kunnen worden dan door de Sint Lucas broeders zoo flink mogelijk tegen elkaar in 't harnas te jagen.*⁴³

Tijdens de vergadering van 22 december 1876 werd door het bestuur verslag uitgebracht over de eerste tentoonstelling. De tentoonstelling had 1319 bezoekers mogen verwelkomen en er werden uiteindelijk 23 tekeningen verkocht voor een totaalbedrag van 6130 gulden. Tien procent van dit bedrag (613 gulden) ging naar de vereniging. Daarnaast had de Teekenmaatschappij een bedrag van 672,80 gulden ontvangen aan entreegelden en door de verkoop van catalogi. De totale uitgave voor het organiseren van deze tentoonstelling bedroeg echter 1381,87 gulden, waardoor de rekening uiteindelijk gesloten werd met een nadelig saldo van 96,11 gulden (**zie bijlagen III en IV**). Ondanks het nadelig saldo was de tentoonstelling wel degelijk een succes te noemen en zou er een jaar later een tweede tentoonstelling volgen.

⁴² De criticus doelt hiermee op kunstenaars als B.J. Blommers, Philip Sadée, Adolphe Artz en Elchanon Verveer.

⁴³ [Anoniem], 'Eerste tentoonstelling van de Hollandsche Teekenmaatschappij te 's-Gravenhage (slot)', *Algemeen Handelsblad* 11 augustus (1876), KB.

1.7 Het reilen en zeilen van de vereniging

Dankzij Willem Bastiaan Tholen, enige tijd secretaris van de vereniging, is er redelijk wat bekend over de gang van zaken binnen de Hollandsche Teekenmaatschappij. De wens om de geschiedenis van de Teekenmaatschappij aan de leden bekend te maken, was voor Tholen de aanleiding om tijdens een vergadering in 1914 toestemming te vragen om de oude notulen te laten drukken. Om de belangstelling voor de Hollandsche Teekenmaatschappij te bevorderen stemde de vergadering ermee in om de notulen van de eerste 25 jaar te publiceren. De notulen bevatten aantekeningen van de gehouden vergaderingen en geven zodoende een interessant inzicht in het reilen en zeilen van de vereniging.⁴⁴

Tot 1892 vond de jaarlijkse tentoonstelling gedurende een maand plaats in de zalen van de Teeken-Academie aan de Prinsessegracht in Den Haag (**zie afb. 9**). De burgemeester en wethouders stelden de zaal ieder jaar kosteloos ter beschikking. Vanaf 1890 gebeurde dit echter tegen betaling van 25 gulden. Deze verandering vormde de aanleiding om tijdens de vergadering van gedachten te wisselen over een eventuele andere locatie. Een andere belangrijke reden daartoe was, dat het dikwijls voorkwam, dat de ruimte in de Teeken-Academie te beperkt bleek. Om die reden werd de grote zaal in het gebouw van het schilderkundig genootschap Pulchri Studio voorgesteld, waar het licht uitstekend was en waar men over veel meer wandruimte kon beschikken. Omdat de ligging van de Teeken-Academie erg gunstig was, duurde het nog tot 1893 voordat de tentoonstelling verhuisde. Eerst naar de Prinsegracht en later naar het Lange Voorhout 15, waar Pulchri Studio sinds 1901 is gehuisvest. Aangezien menig lid van de Teekenmaatschappij eveneens lid was van Pulchri Studio, was deze keuze niet zo verwonderlijk. De daaropvolgende jaren bleef de locatie ongewijzigd met uitzondering van het jaar 1913, waarin de Haagse vereniging een uitstapje maakte naar Rotterdam. Door de tegenvallende resultaten van het jaar daarvoor werd gekeken naar mogelijkheden om het tij te doen keren: *De weinige belangstelling die deze tentoonstelling mogt ondervinden niettegenstaande de aanwezigheid van Jozef Israel's drie laatste teekeningen, die hij nog voor de tentoonstelling had gemaakt, en een groep van Willem Maris en één van Tony Offermans,.....en het groote geldelijke verlies dat zij heeft geleverd, gaf aanleiding tot de bespreking of het wel raadzaam was op deze wijze voort te gaan en of het niet verkieselijker was de tentoonstelling b.v. een jaar uit te stellen dan een nieuw fiasco te maken. Inmiddels zou er kunnen worden overwogen de tentoonstelling elders te houden: Rotterdam of Amsterdam.*⁴⁵ In het jaar daarop vond de 38ste tentoonstelling plaats in de zalen van de Rotterdamschen Kunstkring.⁴⁶ De belangstelling viel echter wederom erg tegen. Er werden maar drie tekeningen verkocht en de vereniging leed dat jaar een verlies van 585,17 gulden (**zie bijlage IV**). Een andere locatie had niet mogen baten en in 1915 keerde de tentoonstelling terug naar de vertrouwde zaal in Pulchri Studio.⁴⁷

⁴⁴ De originele notulen worden bewaard in het Gemeentearchief Den Haag.

⁴⁵ Notulen HTM, 10 april 1902 – 19 februari 1914: Vergadering 25 januari 1912, GAG (inv.nr. 0060-01: 3).

⁴⁶ Op de vergadering van 18 april 1895 vraagt Gerke Henkes of de Teekenmaatschappij ook gebruik zou willen maken van het lokaal De Kuiper op Scheveningen. Dit voorstel wordt echter direct van de hand gewezen; *de voorzitter vindt dit niet deftig genoeg, in een kermis tentoon te stellen en vooral niet op Schevening* (Tholen 1914, p. 56).

⁴⁷ In 1914 vindt er voor de eerste keer geen tentoonstelling plaats. Dit waarschijnlijk in verband met het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog (1914-1918).

De twee bevriende kunstenaars Hendrik Willem Mesdag en Jozef Israëls speelden niet alleen een voorname rol in de Haagse Pulchri Studio. Ook door oprichter en door voorzitter te zijn van de Hollandsche Teekenmaatschappij wisten zij een prominente plaats in het verenigingsleven in te nemen (**zie afb. 10**). Als eerste voorzitter van de Teekenmaatschappij lukte het Mesdag de vereniging tot een succes te maken. In 1880 stond in het *Algemeen Dagblad* te lezen: *De vijfde tentoonstelling van teekeningen, welke dezer dagen hier geopend werd, levert de welsprekende bewijzen, dat onze artisten in de waterverfkunst nog steeds voorwaarts streven. Vergelijkt men de krachtige opvatting onzer voornaamste aquarellisten met de wijze, waarop men vroeger teekeningen maakte, dan moet het erkend worden, dat de aquarellen van den tegenwoordigen tijd veel meer te zeggen hebben; of liever, de aard dezer kunst is gewijzigd. Vroeger gaf men en was tevreden met een geestige schets, eene luchtige gewasschen ébouche; tegenwoordig voltooit men en vordert de verzamelaar teekeningen, die in kracht en intensiteit van kleur bijna met olieverfschilderijen wedijveren.*⁴⁸ Gezien dit artikel lijkt het doel van de Teekenmaatschappij bereikt. In hetzelfde artikel werd ook de keerzijde van dit succes geconstateerd: *Doch alles kan te ver worden gedreven, en als men nu de prijzen verneemt, die voor sommige teekeningen gevraagd worden, dan komt men tot de treurige overtuiging, dat de aquarellen onzer tegenwoordige matadors nog maar alleen onder 't bereik van millionairs vallen. Wanneer voor eene aquarel, als b.v. die van Israëls ("niet alleen") 2500 gulden gevraagd wordt, welk verzamelaar, tenzij hij tonnen gouds bestede, zal dan de hand na een dozijn teekeningen durven uitsteken?*⁴⁹

Tabel 2: Vraagprijzen van werken op papier op de tentoonstellingen van de Hollandsche Teekenmaatschappij, 1878-1903, verdeeld naar jaar, prijscategorie (in guldens) en aantallen.

Vraagprijs	1878	1880	1883	1885	1887	1890	1893	1896	1900	1903
0 < 100	1	8	0	0	1	3	4	2	0	1
100 < 200	24	11	10	23	19	13	14	18	8	15
200 < 300	27	15	12	15	38	11	24	27	12	10
300 < 400	14	25	15	21	11	13	20	17	15	7
400 < 500	10	18	13	13	7	3	6	13	6	10
500 < 1000	21	34	26	24	16	18	14	29	37	36
1000 < 1500	3	4	10	6	2	3	2	4	9	10
1500 < 2000	0	1	5	1	1	1	1	2	6	6
>= 2000	0	3	3	4	1	3	3	3	1	2
Totaal	100	119	94	107	96	68	88	115	94	97

Bron: tent.cat., *Tentoonstelling van de Hollandsche Teekenmaatschappij* 1878, 1880, 1883, 1885, 1887, 1890, 1893, 1896, 1900, 1903, RKD Den Haag.

Vanaf 1880 ging inderdaad de gemiddelde vraagprijs omhoog (**zie tabel 2**). Het succes van veel Haagse Scholers vertaalde zich over het algemeen in hogere vraagprijzen. Voor een aquarel van

⁴⁸ [Anoniem], 'Vijfde tentoonstelling van teekeningen door de Hollandsche Teekenmaatschappij te 's-Gravenhage', *Algemeen Handelsblad* 13 augustus (1880), KB.

⁴⁹ Zie noot 48.

Jozef Israëls werd in veel gevallen de hoofdprijs gevraagd. De criticus voorspelt dat *zij op den langen weg hunne eischen toch lager zullen moeten stellen, willen zij niet iedereen doen terugdeinsen*. Vooralsnog was hier echter nog geen sprake van. In 1887 is er echter een daling van de gemiddelde vraagprijs te constateren. Dit is waarschijnlijk te verklaren door het nieuwe systeem van vaste verkoopprijzen, dat de Teekenmaatschappij in dat jaar introduceerde.⁵⁰ Het gevolg waren slechte verkoopresultaten, waardoor de vereniging zich genoodzaakt zag de prijsstelling weer over te laten aan de wetten van vraag en aanbod. Tijdens het voorzitterschap van Mesdag werden de tentoonstellingen niettemin goed bezocht en werd menig kunstwerk verkocht; wat ertoe leidde dat het kasgeld van de vereniging gestaag toenam (**zie bijlagen III en IV**). De Teekenmaatschappij was blijkbaar zo rijk dat ze in 1886 het genootschap Pulchri Studio een bedrag van 5000 gulden kon lenen voor de aankoop van een pand aan de Prinsegracht in Den Haag (**zie bijlage IV**). Ook internationaal was de belangstelling bijzonder groot. *Bijna zonder uitzondering, schrijft A.C. Loffelt, waren die tentoonstellingen een succes en haar roep was in het buitenland zoo groot, dat sommige liefhebbers en kunstkoopers zorgden er den dag der opening bij te zijn, om zich het bezit van een of ander belangrijk stuk te verzekeren.*⁵¹ Opmerkelijk was dat H.G. Tersteeg, de chef van het Haagse filiaal van de kunsthandel Goupil & Cie, vanaf 1881 de secretaris van de vereniging was.⁵² Een directe zakelijke band van de Teekenmaatschappij met de kunsthandel is dan ook zeer waarschijnlijk.

<u>Jaartal</u>	<u>Voorzitterschap</u>
1876-1885	Hendrik Willem Mesdag
1885-1911	Jozef Israëls
1912-1914	B.J. Blommers
1915-1916	H.J. Haverman
1917	Albert Roelofs
1918-1920	Jan Toorop
1921- ...	?

In 1885 nam Jozef Israëls de voorzittershamer over van Mesdag. Israëls zou deze post maar liefst 26 jaar bekleden. In deze jaren leerde de Teekenmaatschappij echter ook mindere tijden kennen. De bezoekersaantallen namen langzaam af en de verkoop van aquarellen fluctueerde (**zie bijlagen III en IV**). Zo werden er in 1887 maar vijf aquarellen verkocht voor een totaalbedrag van 1330 gulden. In dat jaar leed de vereniging een verlies van 254,27 gulden. Zou de voorspelling van Loffelt dan toch uitkomen? De jaren 1896 en 1897 lijken het tegenbewijs te leveren. In 1896 worden 32 aquarellen verkocht voor een totaalbedrag van 10505 gulden en in het jaar daarop 38 aquarellen voor een totaalbedrag van 13035,30 gulden. Ook de tentoonstellingen in de jaren 1900, 1901 en 1903 zorgden voor zeer winstgevendende resultaten. Ondanks deze uitschieters wist de Teekenmaatschappij het succes niet vast te houden. Na de dood van Israëls in 1911 lijkt er definitief een einde te komen aan de glorietijd van de Hollandsche Teekenmaatschappij.

De Teekemaatschappij was ook een gezellige vereniging. De kunstenaars lieten geen gelegenheid voorbijgaan om een feest te geven. Als de vereniging 25 jaar bestaat wordt dit bijvoorbeeld uitvoerig gevierd met een feestmaal in het Kurhaus geheel op kosten van de Teekenmaatschappij. Ook als een van de leden een belangrijke leeftijd bereikte, werd zijn of haar verjaardag niet vergeten. Deze

⁵⁰ Stolwijk 1998, p. 181.

⁵¹ E.G.O., *Het Vaderland*, 12 augustus 1890; Geciteerd in Richard Bionda (e.a.), tent.cat. *De schilders van Tachtig: Nederlandse schilderkunst 1880-1895*, Amsterdam/Glasgow (Van Gogh Museum/The Burrell Collection) 1991, p. 55.

⁵² In 1914 wordt Tersteeg bedankt voor het jaren lang door hem gevoerde geldelijke beheer. De Teekenmaatschappij wenst een onafhankelijk standpunt aan te nemen, door de gehele administratie, ook de geldelijke van de vereniging voortaan zelf te voeren.

feestelijke gebeurtenissen gingen vaak gepaard met een collectief geschenk. In het Groninger Museum wordt zo het album bewaard dat de oprichter Mesdag en zijn vrouw Sientje werd aangeboden door de Teekenmaatschappij ter gelegenheid van hun zilveren bruiloft op 23 april 1881.⁵³ Behalve de vreugdevolle momenten werden eveneens de droevige momenten met elkaar gedeeld. In 1888 overleed Anton Mauve, één van de leden oprichters. Ter herdenking werd op de eerst volgende tentoonstelling een aantal werken van Mauve geëxposeerd om op die manier hulde te brengen aan de te vroeg gestorven kunstenaar. Op de opengevallen plaats als lid oprichter werd vervolgens Jan Hendrik Weissenbruch gekozen. Sinds die tijd werd het een gewoonte, wanneer er een lid was ontvallen, de eerst volgende tentoonstelling stil te staan bij het verlies. Vaak droeg de Teekenmaatschappij ook bij aan het grafmonument of werd er gezamenlijk een grafkrans gekocht. Door het delen van lief en leed en bovenal door de gemeenschappelijke artistieke denkbeelden, vormden de leden een hechte groep. Na het overlijden van enkele belangrijke steunpilaren binnen de vereniging zou deze verbondenheid langzaam afbrokkelen en ging de Teekenmaatschappij onzekere en woelige tijden tegemoet.

1.8 De Hollandsche Teekenmaatschappij kijkt over de grens

De Teekenmaatschappij richtte zich niet enkel op de Nederlandse markt; ook het buitenland lonkte. Vier jaar na de oprichting van de vereniging, in januari 1880, was het werk van de leden in The Grosvenor Gallery te Manchester te zien. Kunstenaars als Jozef Israëls, Jacob Maris, Hendrik Willem Mesdag, B.J. Blommers en Christoffel Bisschop hadden al reeds enige bekendheid weten te verwerven in Engeland door middel van hun olieverfschilderijen. De Teekenmaatschappij exposeerde op deze tentoonstelling *a series of fifty-five drawings of great beauty*.⁵⁴ De aquarellen van de Nederlandse meesters hingen naast de aquarellen van Engelse bodem. Het resultaat leverde een mooie vergelijking op die ook de recensent niet was ontgaan: *for our Dutch fellow-workers evidently hold themselves to the earlier traditions of this branch of art, and rely in almost every instance upon breadth of effect gained by rough and simple execution, rather than upon the more finished workmanship and deeper strength of tint sought by some of our own artists*.⁵⁵

In 1887 was tevens een kleine verzameling aquarellen van de leden van de Teekenmaatschappij te bezichtigen in de Goupil Gallery te Londen. Volgens de Londense *Globe* onderscheidde de *nieuwere Hollanders* zich door een nationaal karakter: *hunne keuze schijnt beperkt, maar de gewone huiselijke dingen om hen heen geven zij terug met overtuigende trouw en innigheid. De meesten zijn bovendien begaafd met een fijn gevoel voor kleur*.⁵⁶ Hoewel het werk van Jozef Israëls in het buitenland erg populair was, werd hij verderop in het artikel flink afgestraft: *Eene groote aquarel van*

⁵³ De Bodt, 1995 (1), p. 20.

⁵⁴ [Anoniem], 'The Grosvenor Gallery', *The Manchester Guardian* 12 januari (1880), in: Persdocumentatie RKD, Map Hollandsche Teekenmaatschappij.

⁵⁵ Zie noot 54.

⁵⁶ [Anoniem], *Dagblad van Zuid Holland 's-Gravenhage*, 29 oktober (1887), in: Persdocumentatie RKD, Map Hollandsche Teekenmaatschappij.

den veteraan Jozef Israëls, "waschdag", geeft duidelijk bewijs van verzwakkend vermogen. Het naakte kind is erg misvormd en de behandeling door en door slordig en gebrekkig.⁵⁷

Het was met name Mesdag die opperde dat de Teekenmaatschappij ook buiten de landsgrenzen van Nederland moest kijken. Na Engeland was Amerika aan de beurt. H.G. Tersteeg kwam met een voorstel waarbij de vereniging niet enkel van alle risico gevrijwaard werd, maar ook van alle onkosten vrijgesteld werd. De kunsthandel Boussod, Valadon en Cie. nam alle kosten zoals van de vracht, de assurantie, het encadrement enz. voor haar rekening, en verlangde slechts dat de leden een netto prijs voor hun werken opgaven. Op deze voorwaarden werden in januari-februari 1895 110 werken van 41 leden als *collectieve tentoonstelling van de Hollandsche Teekenmaatschappij* in het filiaal van de kunsthandel Boussod, Valadon en Cie. in New York geëxposeerd.⁵⁸ De tentoonstelling in New York was volgens het bestuur van de Teekenmaatschappij een groot succes: *een dertigtal teekeningen werden door verschillende liefhebbers; en drie, één van C. Bisschop, één J. Maris, één Alb. Neuhuys, werden door het Metropolitan Museum of Art aangekocht (zie afb. 11, 12 en 13).*⁵⁹ Dit laatste mogen wij als een bijzondere onderscheiding aanmerken daar dit Museum bijna uitsluitend door geschenken en legaten wordt uitgebreid en aankoop uit eigen fondsen tot de grootste zeldzaamheden behoort.⁶⁰ De daaropvolgende maanden was dezelfde tentoonstelling te zien in Bosten en in Chicago.

In 1896 volgde een tweede tentoonstelling in New York. Ditmaal waren er 85 aquarellen van de leden te zien. Tijdens een vergadering op 25 januari 1896 benadrukte voorzitter Jozef Israëls *dat de voornaamste belanghebbende en voordeel trekkende, niet is de Hollandsche Teeken-Maatschappij als Kunstlichaam of het New-Yorksche huis v. Boussod Valadon & Co. In Amerika, maar wel degelijk de schilders en schilderessen zelve als leden der Teeken-Maatschappij, want het zijn hunne teekeningen doe verkocht worden en het is hun werk dat op deze wijze algemeen bezichtigd kan worden.*⁶¹ Volgens Tersteeg was de verkoop dat jaar echter slecht geweest. In juli 1896 schreef hij aan Neuhuys: *Het is daar slecht gegaan met onze tentoonstelling: er zijn slechts 2 teekeningen verkocht. Over 't algemeen gaat het slecht: de Amerikanen kopen zoo goed als niets.*⁶² Een derde tentoonstelling aan de andere kant van de oceaan bleef dan ook uit.

1.9 Een aflopende zaak

De Hollandsche Teekenmaatschappij wordt oud! was te lezen in *de Amsterdammer* van 13 september 1891.⁶³ In de tweede helft van de jaren tachtig werden de eerste tekenen van achteruitgang zichtbaar. In 1886 schreef Jan Veth onder het pseudoniem J. Staphorst: *In haar elfde tentoonstelling heeft de Hollandsche Teekenmaatschappij haar getrouwen bezoekers een teleurstelling bereid. Men is gewoon telken jare hierheen op te trekken in de verwachting van het beste der Hollandsche kunst, wat*

⁵⁷ Anoniem], *Dagblad van Zuid Holland 's-Gravenhage*, 29 oktober (1887), in: Persdocumentatie RKD, Map Hollandsche Teekenmaatschappij.

⁵⁸ Tholen 1914, p. 55.

⁵⁹ De genoemde werken zijn: Christoffel Bisschop, *The sunbeam*; Jacob Maris, *Dutch Canal, Rijswijk*; Albert Neuhuys, *Dutch Interior with Figure of Old Woman*; De drie werken behoren nog steeds tot de collectie van het Metropolitan Museum of Art.

⁶⁰ Tholen 1914, p. 55.

⁶¹ Tholen 1914, p. 58.

⁶² Brief van H.G. Tersteeg aan J.A. Neuhuys d.d. 28 juli 1896, *Dossier Neuhuys*, inv.nr. 1975.A.39, Fondation Custodia Paris; Geciteerd in Stolwijk 1998, p. 110, noot 41.

⁶³ 'D....g', 'Tentoonstelling van de Hollandsche Teekenmaatschappij en van de Nederlandsche Etsclub te 's Hage', *De Amsterdammer* 13 september (1891).

ten onzent te zien komt. (...) Wanneer de ouderen onverschillig worden, moest deze vereeniging de krachten der jongeren voor zich gaan winnen. Waar blijven deze? (...) waarom worden Breitner, Tholen en Witsen geen lid? Waarom de Zwart en van der Maarel niet? Als antwoord op deze laatste vraag, fluistert men rare dingen. En mejuffrouw Schwartz werd aangenomen? Ongelooflijk!⁶⁴

Veth stelde hier inderdaad enkele goede vragen. Richard Bionda heeft de indruk, dat bij de strenge ballotage van de Teekenmaatschappij ook het economisch belang meewoog en dat de vereniging naar buiten toe een gevarieerd maar select aanbod presenteerde, dat onderling niet tot al te veel concurrentie zou leiden.⁶⁵ Welke kunstenaars werden uitgenodigd voor het lidmaatschap van de Teekenmaatschappij lijkt een zeer weloverwogen keuze. Dit werd ook al in 1880 scherp opgemerkt door het *Algemeen Handelsblad*: *Is deze tentoonstelling in mijn ogen belangrijker dan de vorige, zij is het vooral om de Nederlandsche kunst. De buitenlandsche ereleden, voornamelijk Italianen, wier opvatting lijnrecht tegenover die der leden staat, zijn ditmaal minder gelukkig dan vroeger. Wanneer men deze Italiaansche kunst, schreeuwend en bont als mozaïek, doch in de techniek van het waterverfteekenen, in kennis van den vorm en in uitdrukking zoo uitermate knap en bedreven (zie afb. 14), tusschen de harmonieuse aquarellen onzer beste kunstenaars aanschouwt vraagt men zich onwillekeurig af: wat kan de Hollandsche Teekenmaatschappij bewogen hebben, juist aan deze antipoden het eerlidmaatschap aan te bieden? En na eenig overdenken beseft men, dat de Maatschappij, juist om het pikante der tegenstelling, deze Italianen in haar kring heeft gebracht. Zien wij ook niet in het leven, dat de contrasten elkaar aantrekken, en zou deze Maatschappij niet begrepen hebben, dat de kunst harer leden kans had beter gewaardeerd te worden, wanneer de Italianen, met hun zonderlinge minachting voor toen en klavierharmonie, tot repoussoirs dienden?*⁶⁶

De Teekenmaatschappij wilde zich blijkbaar als een duidelijk herkenbare school presenteren. De jongere generatie kunstenaars kreeg om die reden maar moeizaam voet aan de grond. Volgens een anonieme criticus had de Teekenmaatschappij *te lang iets gehad van een instelling, wier ledental zich niet om het nieuwe bekommerde, maar alleen een zekere deftigheid zich bewaren wilde.*⁶⁷ Het resultaat was een generatieconflict. Op den duur leken de nieuwe ontwikkelingen in de kunst echter onontkoombaar.

Ondanks de toetreding van onder andere George Hendrik Breitner, Willem Witsen en Marius Bauer kwam Veth, enkele jaren later, in 1897, tot de harde conclusie dat de Teekenmaatschappij haar beste tijd had gehad: *Uw mooie dagen zijn voorbij. (...) de Teekenmaatschappij is niet meer wat ze was. Uit piëteit zelve voor wat de besten uwer hebben gebracht, dient dat ronduit te worden erkend. Er zijn ook nieuweren in uwe rij gekomen, het is waar. Maar ook dezen kunnen het ontredderde schip niet voldoende meer optuigen.*⁶⁸ Toch betekende deze vernietigende recensie van Veth niet het einde van de Teekenmaatschappij. In de loop der jaren overleden de bekende schilders van de Haagse School. Intussen werden er mondjesmaat nieuwe leden, die in nieuwe richtingen werkzaam waren,

⁶⁴ J. Staphorst [Jan Veth], 'Tentoonstelling der Hollandsche Teekenmaatschappij. Iets over Alma Tadema', *De Nieuwe Gids* 2 (1886-1887), p. 91, pp. 93-94.

⁶⁵ Bionda 1991, p. 56.

⁶⁶ [Anoniem], 'Vijfde tentoonstelling van teekeningen door de Hollandsche Teekenmaatschappij te 's-Gravenhage', *Algemeen Handelsblad* 13 augustus (1880), KB

⁶⁷ [Anoniem], 'De Teekenmaatschappij: in den Rott. Kunstkring', *Nieuws van den dag* 28 oktober (1913), in: Persdocumentatie RKD, Map Hollandsche Teekenmaatschappij.

⁶⁸ Jan Veth, 'Hollandsche Teekenmaatschappij', (1897) in zijn *Hollandsche teekenaars van dezen tijd*, Amsterdam 1905, pp. 153-154.

toegelaten. Merkwaardig genoeg behoorde Veth zelf ook tot deze nieuwe leden. Niettemin hield de negatieve kritiek aan: *Er zijn eenige jaren geweest, dat men vreesde voor een periode van verval. Zelfs de benoeming van enkele moderne impressionisten bracht wel is waar nieuwe bloed in de Maatschappij, maar dat bloed bleek al spoedig weinig gezonde spieren te vormen.*⁶⁹ Een ander mooi voorbeeld is de spotprent, geplaatst in *De Kroniek* van 2 februari 1896, getiteld *Het banket van de 'Hollandsche Teekenmaatschappij'* met als onderschrijf *Potage à la Reine, En Glace à la Crème; Champagne: een plas, En op tafel de kas (zie afb. 15)*. Onder de naam Rusticus had Marius Bauer, eveneens lid van de vereniging, een prent getekend waarmee de Teekenmaatschappij belachelijk werd gemaakt. Naast de kritiek begon de vereniging de achteruitgang ook in de kas te voelen. Jozef Israëls sprak tijdens een vergadering in 1908 hier zijn zorgen over uit: *Nu hierbij er weder aan te worden herinnerd, hoewel ons bedrijfskapitaal het noch wel kan volhouden, zoo voortgaande eens de bodem der kas te zien zullen krijgen, vond de voorzitter het niet aangenaam, wij telkens een nadeelig saldo hebben te constateeren, en kon misschien op een of ander iets bezuinigd worden.*⁷⁰ Het kasgeld bleef de daaropvolgende jaren echter dalen (zie **bijlage IV**). Met de dood van Israëls, in 1911, verdween de invloed van de oude garde definitief. Ook Mesdag, die pas vier jaar later zou overlijden, nam vanwege zijn zwakke gezondheid vanaf 1912 niet meer deel aan de tentoonstellingen.

Met het wegvallen van de twee steunpilaren brak er een nieuwe periode aan voor de Teekenmaatschappij. Van deze periode zijn helaas geen notulen bekend of bewaard gebleven zoals dat wel tot 19 februari 1914 het geval is. Het is daarom moeilijk om een duidelijk beeld van de gang van zaken na 1914 te vormen. Dit hangt waarschijnlijk samen met het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog (1914-1918). Om die reden vonden er in de jaren 1914 en 1916 geen tentoonstellingen van de Teekenmaatschappij plaats. Ondanks de onduidelijkheid over de periode die volgde, vonden er wel degelijk grote veranderingen plaats, die ook kunstcriticus Albert Plasschaert niet waren ontgaan: *Kort en koel: deze tentoonstelling toonde een anderen koers. Dat kwam niet door een winst van nieuwe leden. Het had een eenvoudiger oorzaak. Met "Arti", en meer dan "Arti" nog, is de Teekenmaatschappij conservatief geworden. In den beginne was zij 't tegendeel – maar 't Genootschap verstarde. Er was één bijgeloof: dat van de Haagsche School. Maar 't was geworden tot niets dan een bijgeloof, want, op enkelen na, verdwenen de handhavers der Haagsche School, en de epigonen bleven. (...) Dit is veranderd. Dit jaar. Albert Roelofs was vervangend praesident, en hij begon dien nieuwen Koers. Toorop stelt ten toon; Van Konijnenburg zond in; de heele groepeerig werd veranderd. De geestelijke kant der schilderkunst kreeg een beter plaats, en het werk, waarin de Bouw een voorwerp is van overweging. Meubels en beeldhouwwerk is er, en pottebakkerswerk. Nog is niet alles in orde, maar er is een eerste, duidelijke stap gedaan. (...) In 't groot gezien overwon de Figuur het Landschap.*⁷¹ De veertigste tentoonstelling van de Teekenmaatschappij stond niet enkel meer alleen in het teken van werken op papier. In 1917 waren er naast tekeningen ook beeldhouwwerken en voorwerpen van toegepaste kunst te zien. Zo nam in dat jaar ook de bekende architect H.P. Berlage deel aan de tentoonstelling. Met deze wijziging werd het oorspronkelijke doel,

⁶⁹ A.C. Loffelt, 'Tentoonstelling der Hollandsche Teeken-Maatschappij in "Pulchri Studio"', *Het nieuws van den dag* 3 september (1903), in: Persdocumentatie RKD, Map Hollandsche Teekenmaatschappij.

⁷⁰ Notulen HTM, 10 april 1902-19 februari 1914: Vergadering 14 april 1908, GAG (inv.nr. 0060-01: 3).

⁷¹ A. Plasschaert, *Beschouwingen; Teekenmaatschappij: Den Haag, Middelburg 1917.*

waarmee de vereniging was opgericht, losgelaten. Volgens Plasschaert was het karakter van de Teekenmaatschappij veranderd en hadden de vrije kunstenaars de leiding gekregen. Veth schreef in 1897 al dat de waterverfkunst in Holland zijn beste tijd had gehad: *Houd toch niet langer vast aan wat een paar dozijn jaren geleden inderdaad de ongezochte vorm van iets bij uitstek levends was, doch wat thans in een schadelijke vooropgevatte meening verlopen gaat. Eerbied voor het verleden, opperbest, maar gij zult het fierst die toonen door op de teekenen der tijden te letten en met open oog en onbekrompen zin, zonder omzien voor het heden zorg te dragen.*⁷² Het werd met andere woorden de hoogste tijd om de nieuwste ontwikkelingen in de moderne kunst te gaan volgen. De waarschuwing van Veth werd echter lange tijd genegeerd. De belangstelling in de Teekenmaatschappij verflauwde en het lijkt erop dat de veranderingen te laat zijn gekomen. Jan Toorop had nog een poging ondernomen om als voorzitter de vereniging nieuw leven in te blazen maar de ondergang was onomkeerbaar.

Wanneer de Teekenmaatschappij precies ophield te bestaan is onbekend. Zo nu en dan was er een teken van leven: *Schijndood of overleden? Men schijnt ze haast niet te missen, de jaarlijksche tentoonstellingen van de Hollandsche Teekenmaatschappij, die eenmaal een evenement in het Haagsche Kunstleven waren, zoodra het nieuw seizoen zich met de Septembermaand had ingezet. Ook dit jaar, evenals een vorig en een daaraan voorafgaand jaar, schijnt het eens roemruchte gezelschap niet meer tot eenige activiteit op te wekken geweest. (...) Ook meenen wij ons toen al uitgesproken te hebben voor eene royale opheffing en begrafenis dier oude maatschappij, dit prefereerend boven een absolute onherkenbaar-making van het oude lichaam en zeker boven een sterven aan verval der laatste krachten. (...) Zijn onze inlichtingen juist dan lieten die laatste tentoonstellingen een tekort achter dat door de vrijgevigheid van een kunstvriend kon gedekt worden. Daar op diezelfde vrijgevigheid niet immer kan worden gerekend, en men voor herhaling van tekorten vreesde, werd besloten ook het exposeeren achterwege te laten. (...) Doch alles evolueert, wordt anders. De Teekenmaatschappij vond haar bestaansreden in de in haar tijd bloeiende aquareleerkunst en in den gangbaren smaak van den tijd, de producten van die kunst in privaat bezit te verzamelen. Met het passeeren van dien smaak kan men er vrede mee hebben, dat ook die Maatschappij verdwijnt.*⁷³ De Teekenmaatschappij leek echter vol te houden. Hoewel de goede reputatie, die de vereniging eens had, al lang naar de achtergrond was verdwenen, wilde de kaars maar niet doven. Een laatste bericht uit 1938 meldde: *Van de Hollandsche Teekenmaatschappij hoort men niet meer, al schijnt zij nog steeds te bestaan. Eens heeft zij toch betekenis gehad.*⁷⁴

⁷² Jan Veth, 'Hollandsche Teekenmaatschappij', (1897) in zijn *Hollandsche teekenaars van dezen tijd*, Amsterdam 1905, p. 156.

⁷³ 'DEBS', 'Kunstkroniek', *De avondpost* 28 oktober (1924), in: Persdocumentatie RKD, Map Hollandsche Teekenmaatschappij.

⁷⁴ [Anoniem], 'Hollandsche Teekenmaatschappij: Kunstzaal Sala & Zonen', *Rotterdamsche Courant* 1 december (1938), in: Persdocumentatie RKD, Map Hollandsche Teekenmaatschappij.

Conclusie

*En, daar stilstaan niet mogelijk is, vloeit hieruit voort, dat op het toppunt eener stijging een dalen moest volgen.*⁷⁵

In de negentiende eeuw stond in Nederland de aquarel nog altijd in de schaduw van het olieverfschilderij. Voorheen diende de aquarel voornamelijk als voorstudie van een olieverfschilderij of werd de techniek gebruikt voor illustraties. Met de opkomst van het Impressionisme kwam hier verandering in. Voor menig kunstenaar bleek de aquarel een uitstekend medium om de natuur en bovenal de sfeer ervan over te brengen op papier. In de publieke opinie was de aquarel echter niet het predikaat 'zelfstandig kunstwerk' waardig. Het publiek was immers gewend aan 'af' werk. Een aquarel werd dan ook in de hand bekeken en niet aan de muur gehangen.

Met de oprichting van de Hollandsche Teekenmaatschappij kwam hier echter verandering in. De Teekenmaatschappij was in Nederland de eerste vereniging die zijn jaarlijkse tentoonstellingen geheel aan werken op papier wijdde. Met het exposeren van enkel tekeningen werden tevens de deuren naar serieuze kritieken geopend. In tegenstelling tot de kunstbeschouwingen van onder andere Pulchri Studio en Arti et Amicitiae waren de tentoonstellingen van de Teekenmaatschappij toegankelijk voor het grote publiek. Niettemin bleek toch met name het elite publiek op de tentoonstellingen af te komen; voor de massa was de drempel nog altijd te hoog. De tentoonstellingen waren direct een groot succes.

Vanaf de oprichting kreeg de Teekenmaatschappij ook meteen stevige kritiek te verduren. De kritiek op het strenge ballotagesysteem was niet geheel onterecht. Met Hendrik Willem Mesdag en Jozef Israëls aan het roer, fungeerde de Teekenmaatschappij vooral als een podium voor de schilders van de Haagse School. Het toetreden tot deze 'club' was, mits je een goede vriend, familie of een geestverwant was, maar voor weinig kunstenaars weggelegd.⁷⁶ Aan de andere kant wist de vereniging door middel van dit ballotagesysteem de kwaliteit van de tentoonstellingen in eerste instantie wel op niveau te houden.

Ondanks dat de schilders van de Haagse School eens golden als de nieuwlichters in de kunst, werden ook zij een dagje ouder. Een nieuwe generatie kunstenaars met nieuwe ideeën stond klaar om de kunstwereld te veroveren. De oude garde ging echter stug door op de weg die zij waren ingeslagen en hielden de touwtjes stevig in handen. De 'verouderde' opvattingen die zij erop nahielden zorgde voor een botsing met de jongere generatie, die maar mondjesmaat werd toegelaten tot de vereniging. De vergrijzing binnen de Teekenmaatschappij resulteerde in een generatiekloof, die niet meer te dichten viel. Behoorde de vereniging eens tot de voorvechters van de moderne kunst, nu was zij verworden tot een elite, 'oubollige' club. Met het wegvallen van de steunpilaren was er te weinig jong bloed om de machine draaiende te houden.

Als reactie trad de nieuwe lichte omstreeks 1890 met eigen verenigingen naar buiten. Met de oprichting van de Haagsche Kunstkring en De Nederlandsche Etsclub deden zich nieuwe

⁷⁵ Marius 1920, p. 193.

⁷⁶ Hiermee doel ik onder andere op kunstenaars als Isaac Israëls, Willem Maris (Jbzn), Albert Roelofs, Willem Roelofs (jr), Gerardine van de Sande Bakhuizen, Maria Bilders-Bosse, Suze Bisschop-Robertson, Kate Bisschop-Swift, Sientje Mesdag-van Houten, Thérèse Schwartze en Charley Toorop.

ontwikkelingen voor. Toonaangevende kunstenaars als Jan Veth, Willem Witsen, George Hendrik Breitner en Jan Toorop, later onder andere bekend als de Amsterdamse Impressionisten, manifesteerde zich als een vernieuwingsbeweging. Hoewel ze veel bewondering hadden voor de schilders van de Haagse School, kozen zij een eigen weg.

Had de aquarel het plafond bereikt? Volgens Veth wel. Kunst staat immers niet stil. Een top wordt onherroepelijk gevolgd door een dal. De geschiedenis van de Teekenmaatschappij vertoont daarin opmerkelijk veel overeenkomsten met de geschiedenis van de Société Belge des Aquarellistes. Ook de Belgische voorloper liep op een bepaald moment 'vast'.⁷⁷ De uitgangspunten van beide verenigingen waren op den duur achterhaald en stonden vernieuwing in de weg. Kortom de aquarel was ouderwets; de litho en de ets vernieuwend.

Een vereniging als de Hollandsche Teekenmaatschappij heeft zeker bijgedragen aan de erkenning en verspreiding van de aquarelkunst. Toch ligt er voornamelijk een commerciële reden ten grondslag aan de oprichting van deze vereniging. De tentoonstellingen vormden voor de kunstenaars vooral een podium en een distributiekanaal. Daarmee kan de vereniging met name in de ontwikkeling van de opkomende vrije markt van eigentijdse kunst geplaatst worden. Om brood op de plank te krijgen was alleen artistiek talent niet voldoende, maar ook enig zakelijk inzicht.

⁷⁷ Zie voor de geschiedenis van de Société Belge des Aquarellistes, De Bodt 1995 (2), pp. 83-93.

Hoofdstuk II

2.1 De Tentoonstelling van Levende Meesters 1878

In de achttiende eeuw is Nederland van weinig betekenis geweest op internationaal kunstgebied. Met de herinnering aan het roemrijke verleden van de Gouden Eeuw stonden de kunstenaars van de negentiende eeuw dan ook voor een moeilijke opgave. In 1808 werd er met de eerste Tentoonstelling van Levende Meesters een poging ondernomen om het zogezegde lage peil van de eigentijdse kunst in Nederland te verhogen. Het initiatief voor de tweejaarlijkse Tentoonstellingen van Levende Meesters kwam van koning Lodewijk Napoleon, groot liefhebber van cultuur en wetenschappen, die tijdens zijn korte regeerperiode maatregelen trof om de vrije kunsten te stimuleren (**zie afb. 16**). Naar het voorbeeld van het Franse systeem kreeg ook Nederland tentoonstellingen die door de overheid werden georganiseerd. De tentoonstellingen werden in eerste instantie om de twee jaar afwisselend in Amsterdam en Den Haag gehouden.⁷⁸ Onder koning Willem I werd dit initiatief in grote lijnen voortgezet.⁷⁹

Door de schaarse expositiemogelijkheden in de eerste helft van de negentiende eeuw waren eigentijdse kunstenaars voor de afzet van hun werk lange tijd aangewezen op de Tentoonstellingen van Levende Meesters. Het soepele plaatsingsbeleid zorgde voor een breed scala aan kunstenaars uit binnen- en buitenland die de mogelijkheid kregen om hun werk te exposeren. Het werk van bekende en onbekende kunstenaars hing naast elkaar. Er werden nauwelijks inzendingen geweigerd. Op deze manier drong ook het werk van menig dilettant de tentoonstelling binnen. Ondanks dat dit initiatief zeker heeft bijgedragen aan de populariteit en de verspreiding van eigentijdse kunst, kregen de overvolle tentoonstellingszalen echter al snel forse kritiek te verduren. Met de opkomst van de kunstenaarsverenigingen kwam er halverwege de negentiende eeuw een alternatief voor de professionele kunstenaars. Waar een kunstwerk bij de Tentoonstellingen van Levende Meesters verdween tussen de honderden inzendingen, was de kans op een eervolle plek bij de kleiner opgezette tentoonstellingen door de kunstenaarsverenigingen, zoals dat bijvoorbeeld bij de Hollandsche Teekenmaatschappij het geval was, een stuk groter.

Onder het motto van Allard Pierson 'Kritiek is bewondering' schreef Van Santen Kolff in 1878 in *De Spectator* dat de derde tentoonstelling van de Hollandsche Teekenmaatschappij vooral wat de selectie van de werken betrof de Tentoonstellingen van Levende Meesters verre overtrof.⁸⁰ Dit artikel is voor mij de aanleiding om de Tentoonstelling van Levende Meesters in 1878 te vergelijken met de tentoonstelling van de Hollandsche Teekenmaatschappij.

Zowel de Tentoonstelling van Levende Meesters als de tentoonstelling van de Teekenmaatschappij vonden in 1878 plaats in de Teeken-Academie aan de Princessegracht in Den Haag. De Teekenmaatschappij toonde dat jaar 113 tekeningen van 41 verschillende kunstenaars. Daarentegen waren er maar liefst 490 werken van 350 verschillende kunstenaars te zien op de

⁷⁸ Vanaf 1861 werden de tentoonstellingen eens in de drie jaar en aan het einde van de negentiende eeuw eens in de vier jaar georganiseerd, geciteerd uit Stolwijk 1998, p. 131, noot 6.

⁷⁹ Zie voor meer informatie Stolwijk 1998, Hfd 5, *De Tentoonstellingen van Levende Meesters in Amsterdam en Den Haag 1858-1896*, pp. 131-160.

⁸⁰ Van Santen Kolff 1878, pp. 261-263; Zie ook De Bodt 1990, p. 34.

Tentoonstelling van Levende Meesters. Het jaar 1878 betekende voor de Teekenmaatschappij het begin van enkele topjaren. Met 4188 bezoekers deed de Haagse vereniging niet onder voor de populaire Tentoonstelling van Levende Meesters. Daarbij moet er in het achterhoofd gehouden worden, dat de Haagse kunstenaarsvereniging enkel tekeningen exposeerde. De uiteenlopende kunstuitingen die te zien waren bij de Levende Meesters trokken over het algemeen toch een breder publiek.⁸¹ Van de 113 tentoongestelde tekeningen op de tentoonstelling van de Teekenmaatschappij werden er uiteindelijk 43 verkocht voor een totaalbedrag van 13585 gulden. Omgerekend is dat gemiddeld een bedrag van 316 gulden per tekening. De gemiddelde vraagprijs kwam dat jaar echter neer op 358 gulden.⁸² Voor 60 gulden was je eigenaar van een tekening vervaardigd door Tony Offermans. De aquarel *Malaguenas (Spaansch gezang)*, geschilderd door de Italiaan Pio Joris, was met een vraagprijs van 1250 gulden de duurste tekening die op deze tentoonstelling te koop was. Prins Alexander van Oranje-Nassau wist het echter voor 1000 gulden te verwerven. De gemiddelde vraagprijs op de Tentoonstelling van Levende Meesters lag met 716 gulden een stuk hoger.⁸³ Dit is onder andere te verklaren doordat op de tentoonstelling overwegend olieverfschilderijen hingen. De onderlinge prijsverschillen waren echter enorm. Zo was de vraagprijs voor een houtskooltekening van J.M.A. Rieke slechts 15 gulden en waren er eveneens zes olieverfschilderijen te koop met een vraagprijs van maar liefst 5000 gulden.

Tabel 3: Samenstelling deelnemers van tentoonstelling van de Hollandsche Teekenmaatschappij (HTM) en Tentoonstelling van Levende Meesters (TLM) 1878.

Woonachtig in/ Afkomstig uit	Aantal HTM	%	Aantal TLM	%
Nederland	28	68,3	216	61,7
België	5	12,2	67	19,1
Frankrijk	0	0	25	7,1
Italië	5	12,2	3	0,9
Engeland	3	7,3	1	0,3
Duitsland	0	0	36	10,3
Zweden	0	0	2	0,6
Totaal	41		350	

Bron: tent.cat., *Tentoonstelling van de Hollandsche Teekenmaatschappij 1878*, tent.cat., *Tentoonstellingen van Levende Meesters 1878*, RKD Den Haag.

Hoewel beide tentoonstellingen met name gedomineerd werden door Nederlandse kunstenaars, namen ook buitenlandse kunstenaars of Nederlandse kunstenaars die op dat moment woonachtig waren in het buitenland deel aan de exposities. Zo kwam bij de Teekenmaatschappij 31,7 procent van de deelnemers uit het buitenland (zie tabel 3). Het werk van kunstenaars uit België, uit Engeland en

⁸¹ Het publiek had vooral de keuze uit olieverfschilderijen, maar daarnaast waren er ook beeldhouwwerken, aquarellen, tekeningen, pastels, etsen, bouwtekeningen van architecten en huismijt te zien.

⁸² Aan de hand van de annotaties in de tent.cat., *Tentoonstelling van de Hollandsche Teekenmaatschappij 1878*, RKD Den Haag.

⁸³ Aan de hand van de prijslijst bijgevoegd bij de tent.cat., *Tentoonstellingen van Levende Meesters 1878*, RKD Den Haag; Voor de berekening van de gemiddelde vraagprijs zijn alleen de kunstwerken met de vraagprijs in guldens opgenomen.

met name uit Italië zorgde voor een interessant contrast met het werk van Nederlandse bodem. Het percentage buitenlandse exposanten bij de Tentoonstelling van Levende Meesters lag met 38,3 procent niet veel hoger, maar de tentoonstelling had met vertegenwoordigers uit zeven verschillende landen wel een internationaler tintje. België en Frankrijk waren beiden goed vertegenwoordigd op de Tentoonstelling van Levende Meesters. Opvallend was het grote aantal Duitse kunstenaars dat deelnam aan de tentoonstelling. Ook twee Zweedse kunstenaars hadden hun werk naar Den Haag gezonden. De Teekenmaatschappij heeft daarentegen altijd maar weinig belangstelling getoond voor de Duitse collega's. De kunstenaarsvereniging onderhield juist goede contacten met enkele Italiaanse aquarellisten, die ieder jaar trouw hun werk inzonden.

Het tot nu toe geconstateerde contrast tussen beide tentoonstellingen wekt het vermoeden dat dit eveneens zichtbaar zou moeten zijn in het aanbod. Bij beide tentoonstellingen bestond het aanbod voor meer dan een derde uit landschappen (**zie tabel 4**). Het landschap werd op de voet gevolgd door de genre- en figuurstukken. Bij de Teekenmaatschappij nam het stadsgezicht met 8,8 procent de derde plaats in. Bij de Tentoonstelling van Levende Meesters behoorde deze plaats echter toe aan de stillevens (5,5 %). Het eens zo verheven historiestuk heeft, gezien het kleine aandeel bij beide tentoonstellingen, flink aan belangstelling moeten inboeten. Als we enkel naar de onderwerpen van het aanbod bij beide tentoonstellingen kijken, is er echter geen opmerkelijk verschil aan te wijzen. Wat betreft de techniek is er wel degelijk een groot verschil te constateren. Waar de Teekenmaatschappij zich onderscheidde met het exposeren van enkel werken op papier, bestond de Tentoonstelling van Levende Meesters voor het overgrote deel uit olieverfschilderijen.

Tabel 4: Aanbod van kunst op tentoonstelling van de Hollandsche Teekenmaatschappij (HTM) en Tentoonstelling van Levende Meesters (TLM) 1878, verdeeld naar geslacht en genre, aantallen en totaal aantal in percentages per tentoonstelling.

Voorstelling	HTM vrouw	HTM man	% totaal	TLM vrouw	TLM man	% totaal
historie	0	2	1,8	1	17	3,7
genre en figuur	0	28	24,8	9	154	33,3
(zelf)portret	0	5	4,4	1	25	5,3
landschap	5	39	38,9	10	166	35,9
dierstuk	0	4	3,6	1	21	4,5
stadsgezicht	0	10	8,8	0	26	5,3
marine	0	4	3,6	0	15	3,1
stillevens	4	1	4,4	16	11	5,5
onbekend	0	11	9,7	2	15	3,4
Totaal	9	104		40	450	

Bron: tent.cat., *Tentoonstelling van de Hollandsche Teekenmaatschappij 1878*, tent.cat., *Tentoonstellingen van Levende Meesters 1878*, RKD Den Haag.

De aanwezigheid van vrouwelijke kunstenaars kan niet onopgemerkt blijven. De Teekenmaatschappij toonde in 1878 het werk van drie kunstenaressen, te weten Gerardine van de Sande Bakhuizen, Maria Bilders-van Bosse en Sientje Mesdag-van Houten. Bij de Tentoonstelling van

Levende Meesters tellen we 28 kunstenaressen. Zij legden zich voornamelijk toe op het schilderen van stillevens, landschappen en genre- en figuurstukken (**zie afb. 17**). Met een percentage van rond de 8 procent vormden de vrouwen nog steeds een grote minderheid.

Ondanks de vernietigende kritieken en de nieuwe expositiemogelijkheden die de kunstenaarsverenigingen boden, vormden de Tentoonstellingen van Levende Meesters nog altijd een belangrijke afzetmarkt. Hoewel de professionele kunstenaars wellicht liever hun werk inzonden naar de tentoonstellingen op kleinere schaal, waar vaak een streng ballotage aan vooraf ging, bleven de meesten ook geregeld werk inzenden naar de Tentoonstellingen van Levende Meesters. Waarom zou je tenslotte op één paard wedden? Zo exposeerde 27 van de 41 kunstenaars niet alleen hun werk bij de Teekenmaatschappij, maar namen ze in datzelfde jaar ook deel aan de Tentoonstelling van Levende Meesters (**zie bijlage V**). Bij de laatstgenoemde tentoonstelling zonden kunstenaars veelal olieverfschilderijen in, wat een interessante prijsvergelijking tussen een tekening en een schilderij mogelijk maakt. Een aquarel van Mauve zou bij de Teekenmaatschappij tussen de 350 en 450 gulden moeten opbrengen. Bij de Levende Meesters was zijn ingezonden werk te koop voor 1200 gulden. De vraagprijs voor een aquarel van Mesdag varieerde in 1878 tussen de 350 en 600 gulden. Een olieverfschilderij van deze kunstenaar kostte echter tussen de 1000 en 2500 gulden. De inmiddels beroemde Jozef Israëls kon voor een aquarel al 1200 gulden vragen. Het ingezonden olieverfschilderij op de Tentoonstelling van Levende Meesters was met de vraagprijs van 3600 gulden drie keer zo duur. De stillevenschilderes Gerardine van de Sande Bakhuizen vroeg voor een aquarel 200 gulden. Een stilleven in olieverf zou echter tussen de 500 en 600 gulden moeten opbrengen.

Dat volgens Van Santen Kolff de tentoonstelling van de Hollandsche Teekenmaatschappij wat de selectie van de werken betrof de tentoonstellingen van Levende Meesters had overtroffen, is waarschijnlijk een terechte uitspraak. Dit is ook niet zo verwonderlijk, daar de Teekenmaatschappij kwaliteit boven kwantiteit stelde. Desalniettemin gaf de omvangrijke Tentoonstelling van Levende Meesters een beter algemeen overzicht van de eigentijdse kunst.

2.2 De Hollandsche Teekenmaatschappij versus het Koninklijke Genootschap van Nederlandsche Aquarellisten

Met de oprichting van de Hollandsche Teekenmaatschappij tekenden 32 schilders protest aan tegen de door de koning gekozen jury voor de bekroningen bij de driejaarlijkse tentoonstellingen van Levende Meesters. Volgens G.H. Marius was het een daad van gemeenschappelijk belang en niet een van vijandelijkheid tegen de oudere richting.⁸⁴ Niettemin beschouwden enkele kunstenaars, met aan het hoofd Herman ten Kate, deze oprichting als een vijandelijke daad met als gevolg dat zij in 1881 uit onvrede met het functioneren van de Hollandsche Teekenmaatschappij een eigen vereniging oprichtten: het Koninklijk Genootschap van Nederlandse Aquarellisten. Door de goede contacten met het Koninklijk Huis stond Koning Willem III in 1882 de Gothische zaal van het paleis Noordeinde af aan het genootschap voor een contra-tentoonstelling (**zie afb. 18**).

⁸⁴ Marius 1920, p. 187.

Het bestuur, dat gevormd werd door Herman ten Kate, Charles Rochussen en Cornelis Springer, was tegen het 'strengere' ballotagesysteem van de Teekenmaatschappij en hanteerde zelf soepelere toelatingseisen, waardoor meer kunstenaars en richtingen een kans kregen.⁸⁵ Menig kunstenaar ontving een uitnodiging, ook de leden van de Teekenmaatschappij. Tijdens een vergadering van de Teekenmaatschappij op 4 januari 1882 kwam de delicate kwestie aan de orde. Algemeen was de overtuiging dat het nieuwe genootschap zo niet onmiddellijk dan toch onder bepaalde bescherming van de koning tot stand was gekomen om tegenover de Teekenmaatschappij op te treden en daarom in dezelfde tijd een expositie hield. De Teekenmaatschappij was dan ook zeer verontwaardigd over het feit dat drie leden van de eigen vereniging, te weten Charles Rochussen, Jan Willem van Borselen en Elchanon Verveer, geheel buiten medeweten van het bestuur, hun medewerking hadden verleend aan de oprichting van dit genootschap.⁸⁶ Het voorstel om deze drie heren te royeren werd echter verworpen. Daarentegen werd unaniem besloten om voor het lidmaatschap te bedanken: *De Voorzitter [Mesdag] wenschte de vergadering geluk met dit met eenparige stemmen genomen besluit en sprak den wensch uit dat de eerstvolgende Tentoonstelling het bewijs mogt leveren dat eendragt magt is.*⁸⁷

Op 1 augustus 1882, tien dagen voor de opening van de jaarlijkse tentoonstelling van de Teekenmaatschappij, werd de eerste tentoonstelling van het Koninklijk Genootschap van Nederlandsche Aquarellisten geopend. De soepele toelatingeisen vertaalden zich in maar liefst 199 aquarellen van 78 verschillende kunstenaars, die op deze tentoonstelling te zien waren. In dat zelfde jaar exposeerde de Teekenmaatschappij 136 aquarellen van 49 verschillende kunstenaars. In vergelijking met de tentoonstellingen van de meer vooruitstrevende Teekenmaatschappij was de tentoonstelling van het Koninklijk Genootschap over het algemeen behoudend te noemen. Marius was om die reden niet enthousiast: *De wijze van waterverfkunst, zooals zij in de Gothische zaal te zien was, was grootendeels een wijze van geestig teekenen met verf, van kunstig sparen van het licht, een opvatting, die te dikwijls verviel in te veel details, in te veel kreukeltjes, te veel lichtjes en bovenal in een te uitsluitend illustreeren.*⁸⁸ Daartegenover was volgens Marius de aquarelleerkunst van de Haagse Meesters een geheel andere geworden: *Het was noch de compacte schilderij in olieverf, die een vorig geslacht gegeven had, noch een luchtig aangewasschen potlood-, pen- of krijtteekening der oude meesters. Onder de handen dezer impressionisten was zij, evenals de olieverf, tot stemmingskunst geworden (...) zóó, dat door dit dunnere materiaal, het plassen met water, het doorvoeden met gedekte kleuren, het Hollandsche impressionisme verder gegaan is, tot subtieler oplossingen gekomen is, een algemeener moderniteit bereikt heeft dan de meer klassieke olieverf.*⁸⁹ Met andere woorden, Marius verweet de leden van het Koninklijk Genootschap weinig vernieuwend te zijn. Ondanks dat, kreeg ook de jonge generatie kunstenaars bij het Koninklijk Genootschap de kans om hun werk te exposeren. Kunstenaars als Pieter de Josselin de Jong en Jan Toorop, die door de

⁸⁵ Bionda 1991, p. 57.

⁸⁶ De drie bovengenoemde kunstenaars, Rochussen, Van Borselen en Verveer, waren niet de enige die lid waren van beide verenigingen. Als we naar de ledenlijst kijken van het Koninklijk Genootschap komen we ook de namen van August Allebé, David Bles, Vincenzo Cabianca, Henriette Ronner-Knip tegen, die zich eveneens hadden aangesloten bij de 'tegenpartij' (zie bijlage VI).

⁸⁷ Tholen 1914, p. 22.

⁸⁸ Marius, 1920, pp. 187-188.

⁸⁹ Marius, 1920, p. 188.

Teekenmaatschappij in eerste instantie werden geweigerd, waren van harte welkom bij de andere vereniging. De lage drempel om deel te mogen nemen aan de tentoonstelling zorgde echter voor een inconsistent geheel. De deelnemende kunstenaars kwamen van uiteenlopende huize en waren van verschillende kwaliteit (**zie bijlage VI**). Daarbij kreeg ook menig dilettant de gelegenheid zijn werk te exposeren. Een succes werd de tentoonstelling niet. Na drie tentoonstellingen viel in 1884 alweer het doek voor het Koninklijk Genootschap van Nederlandsche Aquarellisten.

Rochussen als kernfiguur

In 1886 merkte Veth in *De Nieuwe Gids* op: *Men neme ons niet kwalijk, als wij vinden dat de teekeningen van onzen eersten illustreer Rochussen hier nooit zeer op haar plaats zijn.*⁹⁰ Het was waar dat de werken van Charles Rochussen een buitenbeentje te noemen waren, vergeleken met de andere tentoongestelde aquarellen van kunstenaars van de Hollandsche Teekenmaatschappij. Bovendien nam hij een bijzondere plaats in door lid te zijn van zowel de Teekenmaatschappij als van het Koninklijk Genootschap.

Geboren in 1814 te Rotterdam, volgde Rochussen zijn opleiding aan de academie in Den Haag. Als leerling van Wijnand Nuijen en Anthonie Waldorp lagen zijn wortels in de Romantiek. Rochussen gold als een van de belangrijkste Nederlandse historieschilders van de negentiende eeuw. In tegenstelling tot de Haagse School schilderde hij met name taferelen uit de vaderlandse geschiedenis. Als illustrator hanteerde hij ook een heel andere stijl van aquarelleren. De criticus Van Santen Kolff schreef hierover: *Zoo ware 't b.v. onzinnig, Rochussen's aquarellen te willen veroordelen, omdat zij allen zweem van den toonrijkdom en de stemmingvolle, harmonierijke kleurenkracht van Jacob Maris missen; of omgekeerd aan de stoffeering van Mesdag's grootsche strandtafereelen te verwijten, dat de zorgvuldige chiek en de geestige, pikante koketterie van Rochussen's paardjes en figuren er ten eenenmale aan ontbreken; buitendien is bij Rochussen de stoffeering hoofdzaak, "Selbstzweck," bij Mesdag daarentegen slechts een noot in het geheel, een kleurvlak of toonmassa in het brok der onmetelijke natuur, dat hij op het doek brengt. M.a.w. wij kunnen zeer wel open oog hebben en warme liefde koesteren voor de ongehoorde diepte en kracht van kleur en toon, voor de treffende harmonie van J. Maris, Israëls, Blommers, Mauve, Bosboom, en toch verrukt zijn over het van een geheel tegenovergestelde kunstrichting getuigend, doch uitnemend geestig "croquis"-talent van Rochussen (...).*⁹¹ Van Santen Kolff plaatste hiermee het werk van Rochussen tegenover het werk van Hendrik Willem Mesdag. De aquarellen van Rochussen werden getypeerd door een gedetailleerde en verhalende stijlweergave (**zie afb. 19**). Deze illustratieve manier van werken stond haaks op de werkwijze van Mesdag. Waar de aquarellen van Rochussen steunden op contourlijnen, was het werk van Mesdag opgebouwd uit kleurtonen (**zie afb. 20**).

Rochussen wist zich op latere leeftijd niet meer aan te passen aan de veranderende en nieuwe inzichten binnen de kunst en hij vormde met zijn vrienden, Ten Kate en Springer, een conservatief bolwerk. Zij worden door Marius allen geschaard onder *de meesters van de kabinetkunst*. Over

⁹⁰ J. Staphorst [Jan Veth], 'Tentoonstelling der Hollandsche Teekenmaatschappij. Iets over Alma Tadema', *De Nieuwe Gids* 2 (1886-1887), p. 93.

⁹¹ J.K. [J. van Santen Kolff], 'Een nationale vereeniging ter bevordering der waterverfteekenkunst. De Hollandsche Teekenmaatschappij en haar tweede tentoonstelling', *De Banier* 3 (1877), pp. 330-331.

Rochussen schreef zij: *Hij bezat de romantiek van zijn leermeesters, en realisme is alleen daar bij hem te vinden, waar het rustig is en kalm. Om hem te begrijpen, moet men de literatuur van zijn tijd kennen.(...) Het was de tijd, waarin de gedachten liefst ver weg vloden, om zich op te lossen in de betoovering van riddersagen, van goudlokkige pages, het jonge leven veil voor hun nog blondere gebiedsters, - van ridders, ruw en roofzuchtig. (...) Bij Rochussen was het dit alles, maar het was vooral de Vaderlandsche geschiedenis (...) die hem er toe bracht, de onoverdroten verteller te wezen van hetgeen in de geschiedboeken, de kronieken, de familie-archieven te vinden was (...).*⁹² Hoewel de historieschilderkunst lange tijd als hoogste vorm van kunst gold, werd dit genre in de tweede helft van de negentiende eeuw uiteindelijk van zijn voetstuk gestoten. Marius was van mening dat Rochussen uit de tijd was: *Het is mogelijk, dat ons de gemoedelijkheid zijner teekeningen niet langer voldoet, dat wij moe zijn van al dat vertellen hoe de menschen er vroeger uitzagen, dat wij, even weinig als wij meer geduldig luisteren kunnen naar den bedaarden verteltrant van den schrijver, de rust hebben, om ons door zijn vertolking onzer geschiedenis te laten boeien. Wij willen iets anders.*⁹³ Ondanks dat Rochussen door Marius als 'ouderwets' werd bestempeld, had zijn werk nog altijd veel aftrek. Ook een verzamelaar als Mesdag was een groot bewonderaar van zijn aquarellen.

Vanwege de bestaande rivaliteit tussen Rochussen en de Haagse School, was het te meer merkwaardig dat hij vanaf de oprichting van de Hollandsche Teekenmaatschappij in 1876 tot aan zijn dood in 1894 ononderbroken ieder jaar trouw zijn aquarellen op de tentoonstellingen van deze vereniging had geëxposeerd. Zijn lidmaatschap bij de Teekenmaatschappij viel niet te rijmen met zijn opvattingen. Andersom is het ook eigenaardig, dat Rochussen werd uitgenodigd om lid te worden. De enige reden dat Rochussen zich bij het 'kamp der vijanden' voegde moet mijn inziens vanuit een commercieel oogpunt geweest zijn. Ook hij had eenvoudigweg een afzetmarkt voor zijn aquarellen nodig.

2.3 Hendrik Willem Mesdag: kunstenaar, voorzitter en verzamelaar

*'Op al zijne doeken en aquarellen heeft de heer Mesdag, met de meeste oorspronkelijkheid, zijnen geheel eigenaardigen stempel gedrukt. Hij is zoo vertrouwd met het karakter en de wisselingen van zee, lucht en strandbewoners, dat het ieder die zijne werken kent, telkens gebeurt, als hij ons strand bereikt, uit te roepen: Zie, dat is een Mesdag!*⁹⁴

Als er één kunstenaar was, die niet weg te denken viel uit het Haagse kunstleven, dan was dat Hendrik Willem Mesdag (**zie afb. 21**). Ondanks zijn late roeping heeft hij duidelijk zijn sporen weten achter te laten. Pas op vijfendertigjarige leeftijd besloot Mesdag om schilder te worden. Daarvoor werkte hij op het bankierskantoor van zijn vader in zijn geboorteplaats Groningen. Ondertussen volgde hij in zijn vrije tijd teken- en schilderlessen. Zo'n tien jaar na zijn huwelijk, in 1856 met Sientje van

⁹² Marius 1920, pp. 90-91; Geciteerd in Jan de Vries, Evert van Uiter, Saskia de Bodt, *Pieter Haverkorn van Rijsewijk 1839-1919: dominee, journalist en museumdirecteur*, Amsterdam 1996, p. 63.

⁹³ Zie noot 92.

⁹⁴ C. Vosmaer, *Hendrik Willem Mesdag*, Den Haag 1882, p. 5.

Houten, kreeg Mesdag, dankzij haar vaderlijk erfdeel, de mogelijkheid zich geheel aan de schilderkunst te wijden.

Via het schildersdorp Oosterbeek verhuisde het gezin in 1866 naar Brussel, waar zijn neef Lourens Alma Tadema werkzaam was. In Brussel maakte Mesdag kennis met Willem Roelofs, die als zijn leermeester gezien kan worden. In 1868 verbleef hij vervolgens enige tijd op het Duitse waddeneiland Norderney. Tijdens dit verblijf verloor Mesdag zijn hart aan de zee. Het schilderen van zee, lucht en strand werd zijn specialisme. Een jaar later vestigde het gezin zich definitief in Den Haag, waar de zee altijd binnen handbereik zou zijn.

Mesdag is onlosmakelijk verbonden met de Hollandsche Teekenmaatschappij. Hij behoorde niet alleen tot de oprichters van deze vereniging; hij was tevens de eerste voorzitter. Hij vervulde deze functie van 1876 tot en met 1885. Tijdens zijn voorzitterschap beleefde de vereniging zijn hoogtijdagen. Ook toen Jozef Israëls de voorzittershamer in 1886 overnam, bleef Mesdag zich volop bemoeien met de vereniging. Hij maakte zich met name hard voor het houden van exposities in het buitenland. Dat Mesdag bij uitstek geschikt bleek te zijn voor bestuurlijke functies blijkt uit het feit dat gedurende 18 jaar, van 1889 tot 1907, hij tevens voorzitter van Pulchri Studio is geweest. Door het vervullen van deze functies heeft Mesdag een duidelijke stempel weten te drukken op het Haagse kunstleven.

Schilder van de zee

In 1870 brak Mesdag als kunstschilder door. In dat jaar behaalde hij op de Parijse Salon een gouden medaille met *Les Brisants de la Mer du Nord*. In de daaropvolgende jaren werd het werk van Mesdag steeds populairder. Als schilder van de zee maakte hij naam met zijn groots opgezette schilderijen met als onderwerp het Scheveningse strand en de Noordzee. Hierbij kwam zijn zakelijk instinct goed van pas. Met zijn kenmerkende handelsgeest wist Mesdag in korte tijd een goed netwerk op te bouwen.

Ter promotie van zijn werk schreef hij brieven aan leden van de tentoonstellingscommissies in heel Europa om een plekje op deze tentoonstellingen te bemachtigen.⁹⁵ Ook was Mesdag zich er terdege van bewust hoe belangrijk het was om goede contacten met de kunsthandel te hebben. Zo onderhield hij contacten met de Duitse handelaren Bismeyer en Kraus, Sackse & Co, de Londense kunsthandels Agnew & Sons, Gambart, MacLean, Pilgeram & Lefevre en Wallis & Co, de Parijse Durand Ruel en Goupil & Cie., die tevens een filiaal in Den Haag hadden, en de Nederlandse firma Buffa & Zonen.⁹⁶ Mesdag zat overal met zijn neus bovenop en wist maar al te goed hoe het spel gespeeld moest worden.

Altijd op zoek naar nieuwe afzetmogelijkheden vormde de oprichting van de Hollandsche Teekenmaatschappij voor Mesdag opnieuw een mooie gelegenheid om zijn aquarellen en die van andere kunstenaars onder de aandacht van het publiek te brengen. Vanaf de oprichting tot aan met 1911 heeft Mesdag ieder jaar deelgenomen aan de jaarlijkse tentoonstelling (**zie bijlage VII**). Een jaar later, in 1877, sloot ook zijn vrouw Sientje zich aan bij de vereniging. Mesdag was iedere tentoonstelling vertegenwoordigd met tenminste drie werken en vaak zelfs met meer. Ook hier is het echter moeilijk te achterhalen om welke aquarellen het precies ging. Titels als *Binnenkomende pinken*,

⁹⁵ Zie De Bodt 1995 (2), p. 144-145.

⁹⁶ Stolwijk 1998, p. 242 (noot 66); Zie ook De Bodt 1995 (2), pp. 144-145.

Voor anker en *Schemering* kwamen namelijk meer dan eens voor. Aan de hand van geannoteerde exemplaren van de catalogi van de tentoonstellingen van de Teekenmaatschappij konden van veel aquarellen de mogelijke vraagprijs vastgesteld worden. De vraagprijs voor een aquarel van Mesdag varieerde van 250 voor *Visscherspinken* tot 1500 gulden voor *Het uitgaan der reddingsboot* (zie **bijlage VII**). In dezelfde catalogi en het bewaarde kasboekje van de Teekenmaatschappij staan ook de eventuele kopers vermeld, vaak samen met het bedrag dat uiteindelijk daadwerkelijk voor het werk betaald is (zie **bijlage VII**). Onder de kopers zien we opmerkelijk veel kunsthandels. In de bijlage komen onder andere de namen van Goupil & Cie., later Boussod, Valadon & Cie. genaamd, Biesing, Preyer en E.J. van Wisselingh & Co voorbij. Met name H.G. Tersteeg, die het Haagse filiaal van Goupil leidde, distribueerde op grote schaal de werken van de schilders van de Haagse School.⁹⁷ Een mogelijke samenwerking tussen deze kunsthandel en de Teekenmaatschappij is eerder al in deze thesis aangehaald. Daarnaast kochten ook enkele grote collectioneers van de School van Barbizon en de Haagse School zoals J. Verstolk Völcker, F.H.M. Post, J.C.J. Drucker en Rudolf Kijzer het werk van Mesdag. Maar ook kunstliefhebbers als A. van Naamen van Eemnes, J.L. Koch en A.C. van Zegwaard werden eigenaar van een aquarel van deze schilder. Prins Alexander, zoon van koning Willem III, die verderop nog aan bod zal komen, behoorde eveneens tot de kopers. Over de vraagprijs viel blijkbaar te discussiëren. Het uiteindelijke bedrag dat betaald werd voor een aquarel, lag in de meeste gevallen lager dan de vraagprijs.

Mesdag leek onvermoeibaar. Dit veranderde met het overlijden van zijn vrouw Sientje in 1909. Na 1911 begon zijn gezondheid ook hem in de steek te laten. De jaren daarna was Mesdag de grote afwezige op de tentoonstellingen. Enkel in 1915, na zijn overlijden, schitterde zijn werk als eerbetoon nog eenmaal aan de muren van de tentoonstelling van de Teekenmaatschappij.

Van verzameling tot museum

Tegenwoordig is Mesdag met name bekend om zijn verzameling, die te bezichtigen is in het Museum Mesdag te Den Haag. Tijdens zijn leven heeft hij een unieke en omvangrijke collectie eigentijdse kunst bijeengebracht. De basis voor de verzameling van Mesdag en zijn vrouw Sientje werd gelegd tussen 1866 en 1869, toen zij in Brussel woonden. Hij legde zich toe op het verzamelen van de School van Barbizon en de Haagse School. In tegenstelling tot Groot-Brittannië en de Verenigde Staten telde Nederland in het laatste kwart van de negentiende eeuw echter nog maar weinig particulieren met deze voorkeur, waardoor de collectie van Mesdag vandaag de dag als een bijzondere geldt. Opvallend was zijn voorliefde voor het onvoltooide en schetsmatige, dat tot uitdrukking kwam in het grote aantal studies en aquarellen, die tot zijn kunstcollectie behoorden. Zijn woonhuis aan de Laan van Meerdervoort werd al snel te klein voor de steeds groeiende verzameling. In 1887 bouwde hij in zijn tuin een museum speciaal voor zijn kunstcollectie. In 1903 schonk Mesdag het museum aan de Nederlandse Staat. Van 1903 tot 1911 was hijzelf de directeur van het naar hem vernoemde museum.

Het aankopen van kunstwerken deed Mesdag meestal op tentoonstellingen en op veilingen van schildersnalatenschappen, of van particulieren. Daarnaast kocht hij ook wel werk bij kunsthandel Goupil. Hoewel zijn handelsgeest vaak de overhand had, was Mesdag niet te beroerd om beginnende

⁹⁷ Stolwijk 1998, p. 316.

kunstenaars een steuntje in de rug te bieden. Toch wist hij vaak de goedkoop gekregen beginwerken later alsnog te ruilen voor betere.⁹⁸

Op de tentoonstellingen van de Hollandsche Teekenmaatschappij exposeerde Mesdag niet alleen zijn eigen werk, hij kocht hier ook menig werk van andere kunstenaars aan ter uitbreiding van zijn verzameling. Aan de hand van de geannoteerde tentoonstellingscatalogi en het kasboekje is het mogelijk geworden om een deel van deze aankopen te reconstrueren (**zie bijlage VIII**). Zo kocht hij voornamelijk werk van diverse Hollandse collega's. Uiteraard waren de schilders van de Haagse School, zoals Johannes Bosboom, Anton Mauve, Jacob Maris en Jan Hendrik Weissenbruch, goed vertegenwoordigd. Ook het werk van de historieschilders Charles Rochussen en zijn neef Lourens Alma Tadema behoren tot zijn aankopen. Ondanks dat beide traditionele kunstenaars niet in het straatje van de Haagse School thuishoorden, ontbraken ze niet in de verzameling. Daarnaast heeft hij ook de *Twee Oranje-klanten* van de behoudende kunstenaar David Bles aangekocht. Van de Italiaanse deelnemers kocht Mesdag opmerkelijk weinig aan op de tentoonstellingen van de Teekenmaatschappij. Enkel werken van Mosè Bianchi en Pio Joris wisten zijn aandacht te trekken. Getuige drie aankopen, had hij ook belangstelling voor de aquarellen van de Franse kunstenaar Alphonse Pecquereau.

Mesdag was vooral geïnteresseerd in relatief laaggeprijsde werken. Bovendien was hij, gezien de vraagprijzen en de uiteindelijke (waarschijnlijk) betaalde bedragen, zeer bedreven in het afdingen. Zo heeft hij voor *In mijn atelier* van Bosboom waarschijnlijk maar 550 gulden betaald, terwijl de vraagprijs 1000 gulden was. En in 1896 wist hij twee aquarellen van Hendrik Johannes Haverman samen voor het bedrag van 220 gulden te verwerven. Twee aquarellen die door de hoge vraagprijs enige nieuwsgierigheid wekken zijn *Kerk te Alkmaar* van Bosboom en *De praam* van Jozef Israëls (**zie afb. 22 en 23**). Mesdag was een groot bewonderaar van Bosboom en bezat vele werken van deze kunstenaar, die bekend stond om zijn kerkinterieurs. De vraagprijs voor *Kerk te Alkmaar* was niet minder dan 1500 gulden. Wat Mesdag nu eindelijk voor deze aquarel betaald heeft is onduidelijk. De geannoteerde catalogus van 1887 in het Rijksprentenkabinet Amsterdam geeft aan dat het aan Mesdag is verkocht voor de vraagprijs van 1500 gulden. Echter in het kasboekje van Bosboom, te vinden in het Gemeentearchief Den Haag, staat het bedrag van 1000 gulden geschreven.⁹⁹ Vrij snel daarna heeft Mesdag op 15 september 1887 de aquarel in consignatie aan Goupil (Den Haag) gegeven. Het werk gaat op 22 maart 1888 onverkocht terug naar Mesdag.¹⁰⁰ Had Mesdag spijt van zijn aankoop? Of was hij wederom de harde zakenman? De vraagprijs van 7500 gulden voor *De praam* van Israëls is veruit de hoogste vraagprijs die in dit overzicht voorkomt. Wat goede vriend Mesdag kwijt was om deze aquarel tot zijn verzameling te laten behoren, is helaas onbekend. Beide kunstwerken zijn overigens nog altijd te bezichtigen in Museum Mesdag.

Na de dood van Mesdag in 1915, werd het restant van zijn privé-verzameling samen met zijn woonhuis aan de Staat voor 200.000 gulden te koop aangeboden. Door de oorlog was er echter geen geld, waardoor de regering de aankoop niet verantwoord achtte. Het veilinghuis Frederik Muller & Cie. te Amsterdam stelde vervolgens een catalogus samen van de in het woonhuis achtergebleven

⁹⁸ De Bodt 1995 (2), p. 144.

⁹⁹ Fred Leeman, Hanna Pennock e.a., *Museum Mesdag. Catalogue of paintings and drawings*, Zwolle 1996, p. 117.

¹⁰⁰ Leeman en Pennock 1996, p. 117.

kunstvoorwerpen. Naast tapijten, meubelen en porselein waren hierin ook schilderijen, aquarellen, tekeningen en etsen terug te vinden. Deze veiling heeft echter nooit plaatsgevonden. In plaats daarvan besloot de familie vrijwel de gehele collectie te verkopen aan de Amerikaanse verzamelaar J.E. Henson voor een totaalbedrag van 250.000 gulden. Op 8, 9 en 10 maart 1920 werd de collectie uiteindelijk in New York geveild.¹⁰¹ Tijdens de veiling kwamen zo'n negentig aquarellen onder de hamer.¹⁰²

Van de vele aquarellen die Mesdag via de tentoonstellingen van de Hollandsche

Aquarellen verworven door Mesdag via de tentoonstellingen van de Hollandsche Teeken-Maatschappij, die te zien zijn in Museum Mesdag

Marius Bauer, *Boulevard St. Denis in Parijs*

Johannes Bosboom, *Kerk te Alkmaar*

Etienne Bosch, *London Bridge*

Hendrik Johannes Haverman, *Moeder en kind*

Hendrik Johannes Haverman, *Het weesmeisje (Weeze)*

Hubert von Herkomer, *Beierse boer (Studiekop)*

Jozef Israëls, *Baggerlui (De praam)*

Jacob Maris, *Tegen de avond (Avondstond)*

Anton Mauve, *Schapenstal*

Charles Rochussen, *Op verkenning (Kustinspectie in 1799)*

Jan Hendrik Weissenbruch, *Spoelplaats*

Teekenmaatschappij had aangekocht zijn er nog maar slechts elf te bewonderen in Museum Mesdag. Niet alleen door de veilingen en verlotingen van Mesdags nalatenschap zijn de aquarellen verspreid geraakt; ook tijdens zijn leven is menig aquarel zijn plaats in de verzameling kwijtgeraakt, doordat Mesdag ze zelf weer doorverkochte, weggaf of ruilde tegen ander werk.

2.4 Een koninklijke bewonderaar: Prins Alexander van Oranje-Nassau (1851-1884)

Alexander werd in 1851 geboren als zoon van koning Willem III en koningin Sophie. Van jongs af aan was hij iemand met een zwak gestel, uiterst gevoelig, op het neurotische af, maar evenals zijn moeder, verstandelijk zeer begaafd.¹⁰³ Zijn vader had een grillig karakter, was opvliegend van aard, moeilijk in de omgang en bepaald niet vooruitstrevend. Kortom, vader en zoon hadden weinig met elkaar gemeen. Zijn moeder, Sophie van Wurtemberg, was daarentegen een belezen vrouw, die diverse talen sprak en vele internationale contacten onderhield. Van 1870 tot 1874 studeerde de prins rechten aan de universiteit van Leiden (**zie afb. 24**). Na zijn studie betrok Alexander het door zijn vader aangekochte pand aan de Kneuterdijk 6 in Den Haag (nu bekend als het Johan de Witthuis). In 1877 bezweek zijn geliefde moeder op 58-jarige leeftijd aan een hartkwaal en twee jaar later overleed ook zijn oudste broer Willem, prins van Oranje. Het verdriet was groot. De kroonprins geworden Alexander begon een steeds meer teruggetrokken leven te leiden. In het openbare leven trad hij niet meer op. Zo nu en dan ontving hij wel gasten aan huis. Ondanks zijn kluzenaarsbestaan, was Alexander wel degelijk goed op de hoogte van wat er allemaal in de wereld gebeurde. Doordat hij weinig in de buitenlucht kwam, ging zijn gezondheid achteruit. Op 21 juni 1884 stierf Alexander ongehuwd en kinderloos op 32-jarige leeftijd aan tyfus. Omdat zijn vader, die met zijn tweede vrouw, koningin Emma en dochtertje Wilhelmina een vakantiereis naar Duitsland en Zwitserland maakte,

¹⁰¹ Zie voor meer informatie: Johannes H. Kraan, 'De particuliere kunstverzameling van H.W. Mesdag,' *Oud Holland* (1990), vol 104, pp. 305-327.

¹⁰² Zie Veiling cat. H.W. Mesdag, New York (American Art Association), 8/10 maart 1920, RKD.

¹⁰³ De biografische gegevens zijn ontleend aan: Fred J. Lammers, *Alexander, de vergeten kroonprins*, Baarn 1998.

geenszins van plan was om zijn reis voortijdig te onderbreken, werd de begrafenis alsmaar uitgesteld. Uiteindelijk werd prins Alexander op 17 juli 1884 bijgezet in de grafkelder van de Nieuwe Kerk te Delft. Zijn halfzusje Wilhelmina was vanaf dat moment de eerste troonopvolgster.

Een verzameling als troost

Alexander leidde een eenzaam en teruggetrokken bestaan. In alle rust vergaarde hij kennis en prikkelde hij zijn intellectuele geest. Zijn belangstelling voor de geschiedenis was groot. Ook begon de prins aankopen te doen van vooral portretminiaturen en handschriften ter aanvulling op de collecties die hij had geërfd.¹⁰⁴ Omringd door de nalatenschappen van zijn moeder en broer, probeerde Alexander de herinneringen aan zijn dierbaren levend te houden. Na zijn overlijden werd er een gedetailleerde inventaris van zijn inboedel opgemaakt. Alle goederen werden vervolgens eigendom van prinses Wilhelmina. Deze inventaris bevindt zich thans in het Koninklijk Huisarchief te Den Haag, waar tevens een deel van Alexanders collecties wordt beheerd.

In de inventaris treffen we naast meubels, siervoorwerpen en borstbeelden, ook 143 olieverfschilderijen aan. Daarnaast telde de nalatenschap niet minder dan 155 aquarellen (**zie bijlage IX**). Verder waren er overzichten opgesteld van de voorwerpen die in de jaren 1884/1885 geschenken zijn aan personen uit de hofkring of overgedragen aan instellingen van weldadigheid, musea en verzamelaars.¹⁰⁵

De 155 aquarellen laten een diverse verzameling zien. Het grootste deel is vervaardigd door negentiende-eeuwse Nederlandse kunstenaars. Zo was Alexander in het bezit van drie aquarellen van de landschapschilder Andreas Schelfhout en één aquarel van Willem Roelofs, beiden voorlopers van de Haagse School. Het is bekend dat de prins een trouwe bezoeker was van de tentoonstellingen van de Hollandsche Teekenmaatschappij. In de gedrukte notulen van Tholen wordt voor het eerst in het verslag van de gehouden tentoonstelling van 1879 expliciet vermeld dat er dat jaar 50 tekeningen zijn verkocht voor een totaalbedrag van f 17050,-, waaronder aan prins Alexander voor f 8150,-.¹⁰⁶ De prins was om die reden uiteraard een graag geziene gast. In 1881 zou hij zelfs f 8900,- uitgegeven hebben om zijn verzameling uit te breiden. Wederom geven de geannoteerde catalogi van de tentoonstellingen van de Teekenmaatschappij gedeeltelijk antwoord op de vraag, welke aquarellen Alexander via deze tentoonstellingen heeft aangekocht (**zie bijlage X**). Gezien deze annotaties heeft hij minstens 42 aquarellen via deze weg verworven.¹⁰⁷ Zijn voorkeur ging met name uit naar kunstenaars als Hendrik Willem Mesdag, W.J. Martens en Gerke Henkes, waar hij meerdere aquarellen van kocht. Daarnaast valt zijn keuze vooral op het werk van de Italianen. Hoewel er over het algemeen weinig belangstelling was voor deze buitenlandse aquarellen, wisten de bloemstukken van Ermocrate Bucchi, de oosterse taferelen van Cesare Biseo en de Italiaanse straatscènes van Pio Joris de prins te bekoren (**zie afb. 25**).

In 1883, de laatste keer dat Alexander de jaarlijkse tentoonstelling van de Teekenmaatschappij bezocht, gaf hij een bedrag van f 7150,- uit. De tentoonstelling in 1884 zou hij helaas niet meer

¹⁰⁴ Zie voor meer informatie daarover: Bernard Woelderink, 'Blik op een verzamelaar: Alexander prins der Nederlanden, 1851-1884', *Jaarboek - Geschiedkundige Vereniging Die Haghe* 1998, pp. 218-231.

¹⁰⁵ Woelderink 1998, p. 223.

¹⁰⁶ Tholen 1914, p. 17.

¹⁰⁷ Dit aantal is zeer waarschijnlijk groter, gezien het ontbreken van annotaties in de catalogi van 1881 en 1882.

meemaken. In de notulen van dat jaar komt het overlijden van de kroonprins kort aan de orde: *Door den Voorzitter wordt verslag uitgebracht over het afgelopen jaar en een woord gewijd aan de nagedachtenis van wijlen Z.K. Hoogheid Prins Alexander der Nederlanden, die zich steeds een waardig beschermheer der Vereeniging heeft betoond en van af de oprigting der Maatschappij van zijne hooge belangstelling blijk gaf door den aankoop van vele en belangrijke teekeningen. Namens de Maatschappij werd dan ook een krans op zijne lijkbaar nedergelegd, bij de vele anderen door vrienden, vereerders en corporatiën geschonken.*¹⁰⁸ Met het overlijden van Alexander verloor de vereniging een groot bewonderaar en een van de belangrijkste afnemers van aquarellen.

De verzameling van de prins bestond niet enkel uit aquarellen van kunstenaars die lid waren van de Teekenmaatschappij; ook menig werk van traditionele kunstenaars had een plek in de collectie. De interesse van Alexander voor geschiedenis is terug te vinden in de aquarellen van historie- en portretschilders als Louis Gallait, Charles Rochussen, Johan Philip Koelman, Louis Chantal en Nicolaas Pieneman. Deze laatste kunstenaar was geen onbekende voor de koninklijke familie. Pieneman heeft menigmaal het portret van koning Willem III mogen schilderen. Tot de verzameling behoorden ook de werken van kunstenaars die goed bevriend waren met het koninghuis. Onder hen de eerder genoemde Charles Rochussen en S.M.S. de Ranitz, die ordonnansofficier van koning Willem III was en later de particuliere secretaris van koningin Emma werd (**zie afb. 26**). Jan Gerard Smits behoorde eveneens tot de intimi. Hij gaf teken- en schilderlessen aan koningin Sophie en was met tien aquarellen vertegenwoordigd in de verzameling. Enkele bovengenoemde kunstenaars waren lid van het Koninklijk Genootschap van Nederlandse Aquarellisten. Het is goed mogelijk dat de prins ook via de tentoonstellingen van dit genootschap in het bezit kwam van enkele aquarellen.

Een vergelijking van de inventaris van de nalatenschap met het overzicht van aangekochte aquarellen via de tentoonstellingen van de Teekenmaatschappij levert enkele overeenkomsten op. Hoewel de gekochte aquarellen vrijwel allemaal moeten kunnen corresponderen met een aquarel uit de inventaris, is dit geen eenvoudige opgave. De werken hadden geen vaste titel en de maten en/of een beschrijving ontbreken. Daarom is het niet met zekerheid vast te stellen dat het om de desbetreffende aquarel gaat. Daarbij bezit het Koninklijk Huis vrijwel niets meer van deze collectie. Door de jaren heen is de verzameling verspreid geraakt door overerving of is het als geschenk weggegeven. Een deel bevindt zich hoogstwaarschijnlijk in Duitsland. Om uit te zoeken waar deze aquarellen uiteindelijk allemaal zijn terechtgekomen, is een apart onderzoek nodig. In tegenstelling tot olieverfschilderijen is het achterhalen van de huidige verblijfplaats van de aquarellen echter geen gemakkelijke taak.

De dood van kroonprins Alexander maakte geen einde aan zijn tragedie. Nog geen zes weken na zijn heengaan werd reeds een deel van zijn nalatenschap in het openbaar geveild. Ook met het verkopen en weggeven van zijn verzameling aquarellen lijken de sporen van deze bescheiden prins te zijn uitgewist. Alsof hij nooit heeft bestaan.

¹⁰⁸ Tholen 1914, p. 28.

Zoek de verschillen

Nu zowel de verzameling aquarellen van Mesdag als de verzameling van prins Alexander is besproken, is het wellicht interessant om deze twee verzamelingen met elkaar te vergelijken. Te meer omdat beide heren zo'n uiteenlopende persoonlijkheden waren. Waar Mesdag graag in het middelpunt van de belangstelling stond, zonderde Alexander zichzelf liever af in zijn studeerkamer. Beide verzamelingen zijn dan ook zeer verschillend van aard en dienen bovendien een ander doel. Tussen 1866 en 1869 legde Mesdag al de basis voor zijn verzameling. Hij kocht wat hij leuk vond, maar bekeek dit zowel uit een artistiek als vanuit een zakelijk oogpunt. Met een toekomstig museum in zijn achterhoofd had hij wel degelijk een bepaald doel met zijn verzameling voor ogen. De School van Barbizon en de Haagse School vormden voor Mesdag de rode draad. Daarbij werd zijn verzameling gekenmerkt door zijn voorkeur voor het onvoltooide en schetsmatige. Prins Alexander daarentegen verzamelde in principe niet om zijn collectie met het publiek te delen.¹⁰⁹ Waar Mesdag geen stuk muur in zijn huis onbenut liet om zijn verzameling op te hangen en te tonen, kwamen de aangekochte aquarellen van Alexander terecht in zijn huis aan de Kneuterdijk waar hij slechts sporadisch mensen ontving. De aquarellen waren voornamelijk voor zijn eigen kunstgenot. In de verzameling van de prins zien we dan ook veel variatie en weinig structuur. In tegenstelling tot de verzameling van Mesdag, waar het landschap ruim vertegenwoordigd is, neigt de smaak van Alexander meer naar de genre- en figuurschilderkunst. Maar ook historische voorstellingen, oriëntaalse taferelen, dierstukken en stillevenen behoren tot de koninklijke verzameling. De uiteenlopende onderwerpen brengen ook een verscheidenheid aan kunstenaars met zich mee. Zo kocht hij het werk van traditionele historie- en portretschilders, maar ook aquarellen van de meer moderne Haagse Scholers. Daarnaast vallen met name de veelal zoete, sentimentele werken van de Italiaanse aquarellisten op in deze verzameling.

Hoewel de verzameling van Mesdag zijn levenswerk werd, wist Alexander in zijn korte leventje toch maar liefst 155 aquarellen te verzamelen. Ongeveer een derde van deze aquarellen heeft de prins via de tentoonstellingen van de Hollandsche Teekenmaatschappij verworven. In vergelijking met Mesdag, kocht Alexander veel vaker hooggeprijsde werken. De gemiddelde prijs die Mesdag voor een aquarel betaalde, voor zover de annotaties in de catalogi deze informatie prijsgeven, is 201 gulden. Daartegenover betaalde de prins gemiddeld 533 gulden voor een aquarel. De vele aankopen van beide verzamelaars droegen in hoge mate bij aan het succes van de Teekenmaatschappij. Dit is met name aan de hand van de aankopen van Alexander te concluderen (**zie bijlage X**). Hij was in de jaren dat hij de tentoonstelling bezocht in veel gevallen voor meer dan 40% verantwoordelijk voor het totaalbedrag aan verkochte werken. In 1879 kocht hij voor een bedrag van 8150 gulden aan tekeningen, wat zelfs neerkomt op een percentage van 47,8 % van het totaalbedrag aan verkochte tekeningen. Je zou je bijna kunnen afvragen of de Hollandsche Teekenmaatschappij nog wel zo succesvol was geweest zonder deze koninklijke bewonderaar.

¹⁰⁹ Prins Alexander toonde zijn aquarelcollectie echter wel bij kunstbeschouwingen, zie Marius 1920, p. 189.

Besluit

Tot nu toe hebben slechts enkele kunsthistorici summier een paragraaf of enkele alinea's aan de Haagse kunstenaarsvereniging gewijd. Een publicatie met de Hollandsche Teekenmaatschappij als onderwerp ontbrak nog. Waarom deze vereniging enigszins in de vergetelheid is geraakt, is moeilijk te verklaren. Wellicht is de Hollandsche Teekenmaatschappij naar de achtergrond verbannen door de twee grotere verenigingen uit die tijd: Pulchri Studio en Arti et Amicitiae. Deze twee verenigingen hadden destijds grote invloed op de Nederlandse kunstwereld en bestaan vandaag de dag nog altijd. De Hollandsche Teekenmaatschappij behoort daarentegen tot de verleden tijd.

Met deze thesis hoop ik opnieuw de aandacht te hebben gevestigd op deze verdwenen kunstenaarsvereniging. Ik heb een poging gedaan om, in plaats van alle losse alinea's in verschillende publicaties, een zo'n volledig mogelijk overzicht te schetsen van de geschiedenis van de Teekenmaatschappij. Gedurende het onderzoek stuitte ik al snel op allerlei interessante zijwegen. Het is verleidelijk om zo'n zijweg in te slaan, maar al gauw besepte ik, dat ik me in eerste instantie moest beperken tot het hoofdonderwerp: de Hollandsche Teekenmaatschappij. In hoofdstuk twee van deze thesis heb ik echter toch vier onderwerpen aangesneden die in relatie staan met de Hollandsche Teekenmaatschappij. Ik realiseer me daarbij, dat ik met hoofdstuk twee wederom nieuwe deuren heb geopend naar verder onderzoek. Dat onderzoek zou echter te groot worden voor deze thesis. Ik heb me daarom in deze vier paragrafen beperkt tot enkele bronnen en hoop in de toekomst dit onderzoek voort te kunnen zetten. Het verhaal van de Hollandsche Teekenmaatschappij is daarmee nog niet compleet, maar het begin is gemaakt.

Geraadpleegde archieven

Gemeentearchief 's-Gravenhage (GAG)

Koninklijke Bibliotheek, Den Haag (KB)

Koninklijk Huisarchief, Den Haag (KHA)

Rijksinstituut voor Kunsthistorische Documentatie, Den Haag (RKD)

Rijksprentenkabinet Amsterdam (RPKA)

Bibliografie

Anoniem 1876

[Anoniem], 'Berichten en mededeelingen', *De Nederlandsche Spectator* 5 augustus (1876).

Anoniem 1876

[Anoniem], 'Eerste tentoonstelling van de Hollandsche Teekenmaatschappij te 's-Gravenhage', *Algemeen Handelsblad* 6 augustus (1876).

Anoniem 1876

[Anoniem], 'Eerste tentoonstelling van de Hollandsche Teekenmaatschappij te 's-Gravenhage (slot)', *Algemeen Handelsblad* 11 augustus (1876).

Anoniem 1877

[Anoniem], 'Eerste tentoonstelling der Haagsche Teeken-Maatschappij', *Kunstkroniek* (1877), pp. 44-45.

Anoniem 1880

[Anoniem], 'Vijfde tentoonstelling van teekeningen door de Hollandsche Teekenmaatschappij te 's-Gravenhage', *Algemeen Handelsblad* 13 augustus (1880).

Anoniem 1880

[Anoniem], 'De vijfde tentoonstelling der Hollandsche Teeken-Maatschappij', *Nederlandsche Kunstbode* 2 (1880), p. 261.

Anoniem 1880

[Anoniem], 'The Grosvenor Gallery', *The Manchester Guardian* 12 januari (1880).

Anoniem 1887

[Anoniem], *Dagblad van Zuid Holland 's-Gravenhage*, 29 oktober (1887).

Anoniem 1913

[Anoniem], 'De Teekenmaatschappij: in den Rott. Kunstkring', *Nieuws van den dag* 28 oktober (1913).

Anoniem 1938

[Anoniem], 'Hollandsche Teekenmaatschappij: Kunstzaal Sala & Zonen', *Rotterdamsche Courant* 1 december (1938).

Bionda 1991

Richard Bionda e.a., tent.cat. *De schilders van Tachtig: Nederlandse schilderkunst 1880-1895*, Amsterdam /Glasgow (Rijksmuseum Vincent van Gogh/The Burrell Collection) 1991.

De Bodt 1981

Saskia de Bodt, 'Hendrik Willem Mesdag en Brussel,' *Oud Holland* 95 (1981), nr. 3, pp. 59-87.

De Bodt 1985

Saskia de Bodt, 'Schetsboeken van H.W. Mesdag,' *Jong Holland I* (1985), pp. 36-45.

De Bodt 1990

Saskia de Bodt, 'Pulchri Studio: het imago van een kunstenaarsvereniging in de negentiende eeuw,' *De Negentiende Eeuw, documentatieblad Werkgroep 19e eeuw* 14 (1990) pp. 25-40.

De Bodt 1994

Saskia de Bodt, Manfred Sellink e.a., tent.cat. *Nederlandse tekeningen uit de negentiende eeuw 1: keuze uit de verzameling van het prentenkabinet*, Rotterdam (Museum Boijmans van Beuningen) 1994.

De Bodt 1995 (1)

Saskia de Bodt, Manfred Sellink e.a., tent.cat. *Nederlandse tekeningen uit de negentiende eeuw 2: keuze uit de verzameling van het prentenkabinet*, Rotterdam (Museum Boijmans van Beuningen) 1995.

De Bodt 1995 (2)

Saskia de Bodt, *Halverwege Parijs. Willem Roelofs en de Nederlandse schilderskolonie in Brussel 1840-1890*, Gent 1995.

Brom 1959

G. Brom, *Schilderkunst en literatuur in de 19e eeuw*, Amsterdam/Antwerpen 1959.

Colmjon 1950

G. Colmjon, *De Haagse School: de vernieuwing van onze schilderkunst sinds het midden der negentiende eeuw*, Rijswijk 1950.

Van Crimpen 1990

Han van Crimpen (red.), *De brieven van Vincent van Gogh*, deel 2, Den Haag 1990.

[D....g] 1891

'D....g', 'Tentoonstelling van de Hollandsche Teekenmaatschappij en van de Nederlandsche Etsclub te 's Hage', *De Amsterdammer* 13 september (1891).

[DEBS] 1924

'DEBS', 'Kunstkroniek', *De avondpost* 28 oktober (1924).

Fenwick en Smith 1997

Simon Fenwick, Greg Smith, *The Business of Watercolour: a guide to the Archives of the Royal Watercolour Society*, London 1997.

Halbertsma 1997

Marlite Halbertsma e.a., *Charles Rochussen 1814-1894: een veelzijdig kunstenaar*, Zwolle 1997.

Heij 1989

Jan Jaap Heij, *Een vereeniging van ernstige kunstenaars: 150 jaar Maatschappij Arti et Amicitiae 1839-1989*, Amsterdam 1989.

Hoogenboom 1993

Annemieke Hoogenboom, *De stand des kunstenaars: De positie van kunstschilders in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw*, Leiden 1993.

De Jong 1993

Anneke de Jong e.a., tent.cat., *Willem Bastiaan Tholen 1860-1931*, Gouda/Assen (Catherina Gasthuis/Drents Museum) 1993.

Kalmthout 1998

A.B.G.M. Kalmthout, *Muzentempels: multidisciplinaire kunstkringen in Nederland tussen 1880 en 1914*, Hilversum 1998.

Kraan 1990

Johannes H. Kraan, 'De particuliere kunstverzameling van H.W. Mesdag,' *Oud Holland* (1990), vol 104, pp. 305-327.

Lammers 1998

Fred J. Lammers, *Alexander de vergeten kroonprins*, 1998 (eerste druk 1979).

Leeman en Pennock 1996

Fred Leeman, Hanna Pennock e.a., *Museum Mesdag. Catalogue of paintings and drawings*, Zwolle 1996.

De Leeuw 1983

Ronald de Leeuw e.a., tent.cat. *De Haagse School : Hollandse meesters van de 19de eeuw*, Den Haag (Haagse Gemeentemuseum) 1983.

Loffelt 1903

A.C. Loffelt, 'Tentoonstelling der Hollandsche Teeken-Maatschappij in "Pulchri Studio", *Het nieuws van den dag* 3 september (1903).

Loos 2002

Wiepke Loos, *Aquarellen van de Haagse School : de collectie Drucker-Fraser*, Zwolle 2002.

Marius 1920

G.H. Marius, *De Hollandsche schilderkunst in de negentiende eeuw*, Den Haag 1920 (tweede druk).

New York 1920

Veiling cat. H.W. Mesdag, New York (American Art Association), 8/10 maart 1920.

Ouwerkerk 2003

Annemiek Ouwerkerk, *Tussen kunst en publiek: een beeld van de kunstkritiek in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw*, Leiden 2003.

Plasschaert 1917

A. Plasschaert, *Beschouwingen; Teekenmaatschappij: Den Haag*, Middelburg 1917.

Poort 1991

Johan Poort, *Hendrik Willem Mesdag: leven en werk*, Wassenaar 1991.

Poort 1995

Johan Poort, *Hendrik Willem Mesdag en Pulchri Studio*, Wassenaar 1995.

Van Santen Kolff 1877

J.K. [J. van Santen Kolff], 'Een nationale vereeniging ter bevordering der waterverfteekenkunst. De Hollandsche Teekenmaatschappij en haar tweede tentoonstelling', *De Banier* 3 (1877), pp. 326-360 en 417-499.

Van Santen Kolff 1878

J. van Santen Kolff, 'Indrukken van de derde tentoonstelling der Hollandsche Teekenmaatschappij,' *De Nederlandsche Spectator* (1878), pp. 261-263, 275-277.

Van Schendel 1975

Elie van Schendel, *Museum Mesdag. Nederlandse negentiende-eeuwse schilderijen, tekeningen en grafiek*, Den Haag 1975.

Shanes 2000

Eric Shanes e.a., *Turner: the great watercolours*, London 2000.

Stolwijk 1998

Chris Stolwijk, *Uit de schilderswereld: Nederlandse kunstschilders in de tweede helft van de negentiende eeuw*, Leiden 1998.

Tholen 1914

W.B. Tholen, *Notulen van de Hollandsche Teekenmaatschappij 1876-1901*, Den Haag 1914.

Veth 1887

J. Staphorst [Jan Veth], 'Tentoonstelling der Hollandsche Teekenmaatschappij. Iets over Alma Tadema', *De Nieuwe Gids* 2 (1887), pp.91-96.

Veth 1905

Jan Veth, *Hollandsche teekenaars van deze tijd*, Amsterdam 1905.

Vosmaer 1882

C. Vosmaer, *Hendrik Willem Mesdag*, Den Haag 1882.

De Vries 1996

Jan de Vries, Evert van Uiter, Saskia de Bodt, *Pieter Haverkorn van Rijsewijk 1839-1919: dominee, journalist en museumdirecteur*, Amsterdam 1996

Woelderink 1998

Bernard Woelderink, 'Blik op een verzamelaar: Alexander prins der Nederlanden, 1851-1884', *Jaarboek - Geschiedkundige Vereniging Die Haghe* 1998, pp. 218-231.

Zilcken 1905

Philippe Zilcken, *Museum Mesdag. Catalogus der schilderijen, teekeningen, etsen en kunstvoorwerpen*, Den Haag 1905.

Websites

Digitale bibliotheek voor Nederlandse letteren - www.dbnl.org

De Groene Amsterdammer – www.groene.nl

Kunsthandel Simonis en Buunk – www.simonis-buunk.nl

The Metropolitan Museum of Art - www.metmuseum.org

The Royal Watercolour Society - www.royalwatercoloursociety.co.uk

Bijlagen

Bijlage I Overzicht *Ledenlijst Hollandsche Teekenmaatschappij 1876–1921*

Bijlage II Overzicht *Aantal leden Hollandsche Teekenmaatschappij (1876-1915)*

Bijlage III Overzicht *Gegevens Tentoonstellingen Hollandsche Teekenmaatschappij (1876-1921)*

Bijlage IV Overzicht *Financiën Hollandsche Teekenmaatschappij (1876-1913)*

Bijlage V Overzicht *Deelnemers tentoonstelling van de Hollandsche Teekenmaatschappij 1878*

Bijlage VI Overzicht *Ledenlijst Koninklijk Genootschap van Nederlandsche Aquarellisten (1882-1884)*

Bijlage VII Overzicht *Aquarellen van H.W. Mesdag te koop op de jaarlijkse tentoonstelling van de Hollandsche Teekenmaatschappij*

Bijlage VIII Overzicht *Aankopen H.W. Mesdag op de jaarlijkse tentoonstelling van de Hollandsche Teekenmaatschappij*

Bijlage IX Overzicht *Nalatenschap aquarellen prins Alexander*

Bijlage X Overzicht *Aankopen prins Alexander van Oranje-Nassau (1851-1884) op de jaarlijkse tentoonstelling van de Hollandsche Teekenmaatschappij*

Bijlage I

Overzicht Ledenlijst Hollandsche Teekenmaatschappij 1876–1921

(gewone leden en honoraire leden/genodigde)

Bron: RKD, Catalogi tent. Hollandsche Teekenmaatschappij 1876-1921 (1884 en 1886 ontbreken); GAG, Catalogi tent. Hollandsche Teekenmaatschappij 1878, 1881, 1882, 1885, 1886, 1899, 1900, 1907, inv.nr. H g 77; RPKA, Catalogi tent. Hollandsche Teekenmaatschappij 1876-1887, 1890, 1892-1895, 1898-1905, 1908, 1917, inv.nr. 111 D53 (1-30).

Leden	Jaartal deelname tentoonstelling HTM
Achini, A. [Angelo Achini]	1883-1897, 1899-1908, 1911
Adams, M. [Marinus Adamse]	1919-1921
Akkeringa, J. [Johannes Akkeringa]	1896-1903, 1905-1906, 1909, 1913, 1915
Allebé, A. [August Allebé]	1877, 1915, 1918
Alma Tadema, L. [Lourens Alma Tadema]	1876-1879, 1881-1882, 1884
Altorf, J.C. [Johan Coenraad Altorf]	1917, 1921
Apol, Jan	1921
Arntzenius, Fl. [Floris Arntzenius]	1896-1912, 1915, 1917-1918
Arondeus, Willem	1918
Artz, A. [David Adolph Constant Artz]	1876-1886, 1888, 1890
Bakhuizen, G.J. van de Sande [Gerardine van de Sande Bakhuizen]	1876-1892, 1894-1895
Bakhuizen, J. van de Sande [Julius van de Sande Bakhuizen]	1876-1888, 1890, 1892-1894, 1896-1897, 1902, 1905
Bartels, Hans von	1907-1910, 1913
Bastert, N. [Nicolaas Bastert]	1887-1889, 1891-1906, 1908-1909, 1911
Bauer, M. [Marius Bauer]	1891-1906, 1908-1910, 1912, 1915, 1917, 1919
Bautz, David	1917, 1919, 1921
Bazel, K.P.C. de [Karel Petrus Cornelis de Bazel]	1917
Berg, Willem van den	1918, 1921
Berlage, H.P. [Hendrik Petrus Berlage]	1917, 1919
Besnard, A. [Albert Besnard]	-
Bianchi, Mose	1881, 1883, 1885-1886, 1888
Bilders, J.W. [Johannes Warnardus Bilders]	1876-1880
Bilders-van Bosse, M. [Maria Bilders-van Bosse]	1878-(1900)
Biseo, Cesare	1876, 1879-1886, 1889, 1892-1893, 1895-1897, 1900, 1906
Bisschop, C. [Christoffel Bisschop]	1876-1877, 1879-1885, 1887-1888, 1894-1895, 1897, 1899-1900, 1902-(1905)
Bisschop-Robertson, S. [Suze Bisschop-Robertson]	1891-1913, 1915, 1917-1918, 1920-1921
Bisschop-Swift, K. [Kate Bisschop-Swift]	1876-1877, 1879-1880, 1884, 1886, 1894-1895, 1903, 1905, 1908-1910
Bles, D. [David Bles]	1879-1880, 1884, 1887
Blommers, B.J. [Bernardus Blommers]	1876-1911, 1913, (1915)
Bock, Th. de [Théophile de Bock]	1883-1884

Borselen, J.W. van [Jan Willem van Borselen]	1876-1882, 1884, 1887, 1890-1891
Bosboom, J. [Johannes Bosboom]	1876-1878, 1880-1887, 1889-(1892)
Bosch, E. [Etienne Bosch]	1892-1908, 1910-1913, 1915, 1917-1919, 1921
Brangwyn, Frank	1910
Breitner, G.H. [George Hendrik Breitner]	1888-1889, 1893-1895, 1897, 1901, 1903-1905, 1915, 1917
Briët, A. [Arthur Briët]	1906, 1908-1913, 1917
Bucchi, E. [Ermocrate Bucchi]	1879-1882, 1884-1886
Cabianca, V. [Vincenzo Cabianca]	1876-1886, 1889, 1897, 1900-1901
Chattel, F.J. du [Fredericus Jacobus du Chattel]	1876-1889, 1891-1892, 1894-1898, 1900-1907, 1910, 1912-1913, (1917)
Cipriani, N. [Nazzeno Cipriani]	1876-1889, 1891, 1894-1913
Clays, P.J. [Paul Jean Clays]	1876
Cluysenaar, Alfred	1876, 1886
Colenbrander, T. [Theodoor Colenbrander]	1917
Comte, A. le [Adolf le Comte]	1891-1913, 1915, 1917-(1921)
Cossaar, J.C.W.	1911-1913, 1915, 1917, 1919-1921
David-Nillet, G. [Germain David-Nillet]	1891-1892, 1895-1896, 1901, 1904
Degouve de Nuncques, W. [William Degouve de Nuncques]	1917-1918
Dell' Acqua, Cesare	1876-1877, 1879, 1893, 1895-1896, 1901
Dijsselhof, G.W. [Gerrit Willem Dijsselhof]	1915, 1917, 1919-1920
Dupuis, T. [Toon Dupuis]	1915, 1917
Eerelman, O. [Otto Eerelman]	1879-1889, 1892, 1894-1895, 1898-1899, 1901, 1903-1909
Essen, Jan van	1885-1887, 1889-1891, 1893-1898, 1900-1913
Essers, B. [Bernard Essers]	1919
Fadden, Frank Mc.	1878-1880
Frédéric, Léon	1909
Gabriël, P.J.C. [Paul Gabriël]	1876-1885, 1887-(1903)
Gestel, Leo	1921
Gilsoul, Victor	-
Goedvriend, Theo	1921
Grandmont-Hubrecht, B. [Bramine Grandmont-Hubrecht]	1892-1896, 1900, 1902, 1904-1908, 1910, (1915)
Haas, J.H.L. de [Johannes Hubertus Leonardus de Haas]	1876
Hahn, A. [Albert Hahn]	1915, (1918)
Harpignies, H. [Henri Harpignies]	1882-1888
Haverman, H.J. [Hendrik Johannes Haverman]	1892-1913, 1915, 1917-1921
Hem, P. van der [Pieter van der Hem]	1919
Henkes, G. [Gerke Henkes]	1876-1913, 1915, 1917-1919
Herkomer, H. [Hubert von Herkomer]	1876, 1878-1880, 1885-1886, 1898-1900, 1903, 1909
Hermans, Charles	1877, 1879, 1883, 1911
Herrmann, Hans	1891-1901, 1903-1913, 1917, 1920

Hogerwaard, F. [Frans Hogerwaard]	1920-1921
Hoytema, Theo van	1907-1913, 1915, (1917)
Hubert, Alfred	1876-1877, 1879, 1882, 1887, 1896, 1898, 1900-1901
Huberti, E. [Edouard Huberti]	1876-1877, 1879-1880
Israëls, Isaac	1884-1885, 1894-1897, 1899-1913, 1915, 1917, 1919
Israëls, Jozef	1876-1893, 1895-(1911)
Joris, P. [Pio Joris]	1877-1885, 1888, 1891-1893, 1895-1900, 1902-1913
Josselin de Jong, P. de [Pieter de Josselin de Jong]	1888-1904, (1906)
Jurres, J.H. [Johannes Hendricus Jurres]	1917
Kaemmerer, F. [Frederik Hendrik Kaemmerer]	-
Kamerlingh Onnes, M. [Menso Kamerlingh Onnes]	1910
Kever, J.S.H. [Jacob Simon Hendrik Kever]	1884-1891, 1893-1904, 1907, 1917
Khnopff, Fernand	1920
Kinderen, A.J. der [Antoon Derkinderen]	1915
Konijnenburg, W.A. van [Willem van Konijnenburg]	1917-1921
Koster, A.L. [Anton L. Koster]	1907-1912, 1915, 1917-1918, 1920-1921
Krop, Hildo	1919
Kuijpers, J.	1921
Lanooy, C.J. [Christiaan Johannes Lanooy]	1917
Larsson, Carl	1912
Latouche, Gaston	1909-1910
Lhermitte, Léon	1891, 1897, 1903, 1910
Liebermann, Max	1892, 1894-1896, 1901, 1903, 1907
Luijt, A.M. [Arie Martinus Luijt]	1915
Maarel, M. van der [Marinus van der Maarel]	1889, 1893-1894, 1898, 1901, 1905, 1909-1911, 1913, 1915, (1921)
Maccari, Cesare	1877-1880, 1882-1883
Madou, J.B. [Jean Baptiste Madou]	1876
Mankes, J. [Jan Mankes]	1919
Maris, Jacob	1876-1886, 1888-1892, 1894-1896, 1898-(1899)
Maris, Willem	1876-1889, 1892, 1894-1898, 1900-1901, 1905-1907, 1909, (1911)
Maris, Jbz. W. [Willem Maris (Jbzn)]	1900-1913, 1915, 1917-1921
Martens, W.J. [Willem Johann Martens]	1876-1887, 1890, 1893
Martens, Willy	1907-1909, 1911-1913, 1915
Mastenbroek, J.H. van [Johan Hendrik van Mastenbroek]	1904-1913, 1915, 1917-1921
Mauve, A. [Anton Mauve]	1876-(1888)
Meer, E. van der [Eduard van der Meer]	1877-1879, 1881-(1889)
Mees, H.E. [Herman Mees]	1918-1919, 1921
Mellery, Xavier	1909-1910, 1913
Mertens, Charles	-

Mesdag, H.W. [Hendrik Willem Mesdag]	1876-1911, (1915)
Mesdag-van Houten, Mevr. [Sientje Mesdag-van Houten]	1877-(1909)
Meulen, F.P. ter [François Pieter ter Meulen]	1878-1889, 1891-1892, 1894-1898, 1900-1913, 1915, 1917
Minne, George	1918, 1920
Moer, J.B. van [Jean Baptiste van Moer]	1876
Moes, Wally	1892-1894, 1896, 1913, 1918
Moulijn, S. [Simon Moulijn]	1919-1920
Monnickendam, Martin	1917
Montalba, Clara	1879-1883, 1885-1889, 1891-1892, 1896-1898, 1900,1902, 1907-1909, 1911, 1913
Muller, Gerard	1915
Nakken, W.C. [Willem Carel Nakken]	1876-1913, 1915, 1917-1919
Neuhyus, Albert	1876-1890, 1893, 1896-1898, 1900, 1911, (1915)
Neuhuys, Jozef	1877-1885, 1887-1889
Nieuwenhuis, T. [Theo Nieuwenhuis]	1917
Nijland, Dirk	1917
Offermans, Tony	1878, 1880-1888, 1891-1896, 1898,1900-1905, (1911)
Oyens, David	1876-1877, 1879, 1881-1895, 1897, 1899
Oyens, Pieter	1876-1877, 1879, 1881-1893
Passini, L. [Ludwig Passini]	-
Pecquereau, A. [Alphonse Pecquereau]	1876-1885, 1887, 1891, 1895, 1897-1901, 1908-1911
Poggenbeek, Geo	1888-1889, 1891-1895, 1897-(1903)
Poynter Bart, Edward [Edward John Poynter]	1909
Quadrelli, E. [Emilio Quadrelli]	1887, 1889
Rädecker, J. [John Rädecker]	1918
Raemaekers, Louis	1915
Rink, Paul	1897-1903
Rochussen, Charles	1876-1894
Roelofs, Albert	1904-1907, 1909-1912, 1915, 1918-(1921)
Roelofs, W. [Willem Roelofs]	1876-1886, 1888-1892, 1894-1895, (1897)
Roelofs Jr. Willem E.	1901-1913, 1915
Roland Holst, R.N. [Richard Roland Holst]	1915, 1917-1919
Ronner, Mevrouw H. [Henriette Ronner-Knip]	1876, 1881-1883, 1889, 1891
Roosenburg, D. [Dirk Roosenburg]	1917
Rosenberg, L. [Lazar Rosenberg?]	1921
Rousseau, Victor	1920
Rouville, de [Herman de Rouville de Meux]	1917, 1919
Sadée, Ph. [Philip Sadée]	1876-1883
Sargent, John Singer	-
Schwartz, Thérèse	1886-1913, 1915, 1917, (1919)

Seben, H. van [Henri van Seben]	1876-1878, 1880, 1882-1887, 1891-1905, 1907-1909, 1911
Segantini, G. [Giovanni Segantini]	1883-1884, 1889, 1891-1892
Sluijters, Jan	1915, 1917-1919
Sluiter, Willy	1905-1912, 1917-1921
Soest, Louis Willem van	1903, 1908, 1913
Steelink, Willem	1905-1912
Stok, H. van der [Henri van der Stok]	1918
Stortenbeker, C.S. [Cornelis Samuel Stortenbeker]	1876-1877, 1879-1880, (1885)
Stortenbeker, P. [Pieter Stortenbeker]	1876-1877, 1879-1897
Swan, John	1885-1887, 1903-1908
Tarengi, E. [Enrico Tarengi]	1881-1888, 1891-1892, 1894, 1896, 1899-1913
Testas, W. De Famars [Willem de Famars Testas]	1876-1878, 1880-1882
Tholen, W.B. [Willem Bastiaan Tholen]	1887-1889, 1891, 1895-1896, 1907, 1910-1912, 1915, 1919, 1921
Thorn Prikker, Johan	1918
Toorop, Charley	1919, 1921
Toorop, Jan	1917-1921
Trigt, H. van [Hendrik Albert van Trigt]	1878
Tusquets, Ramon [Ramon Tusquets y Maignon]	1876-1877, 1881-1882, 1887-1888, 1892, 1894, 1902
Valk, M.W. van der [Maurits van der Valk]	1917
Valkenburg, H. [Hendrik Valkenburg]	1883-1896
Velden, P.A. van der [Petrus van der Velden]	1877-1885, 1887-1889
Vermeire, Jules	1918
Verster, Floris	1896-1897, 1899-1900, 1902-1903, 1905, 1909
Verveer, Elchanon	1876, 1878-1880, 1884, 1887, 1889-1898
Veth, Jan	1896, 1904-1909, 1911-1912, 1915, 1917
Visser, Tjipke	1917, 1919
Voerman, J. [Jan Voerman]	1889-1891, 1893, 1898-1900, 1915
Vries Lam, D. de [Dirk de Vries Lam]	1911-1913, 1915, 1917-1921
Wauters, Emile	1876-1877, 1891, 1898
Weissenbruch, J.H. [Jan Hendrik Weissenbruch]	1876-(1903)
Windt, C. van der [Chris van der Windt]	1907-1909, 1911, 1917-1918, 1921
Witsen, Willem	1898-1903, 1905-1908, 1913, 1915, 1917-1918
Zilcken, Ph. [Philip Zilcken]	1885-1887, 1890-1891, 1893-1895, 1899, 1902, 1906-1908, 1910, 1912, 1915, 1918, 1921
Zoetelief Tromp, J. [Jan Zoetelief Tromp]	1906-1909, 1911, 1915
Zwart, W. de [Willem de Zwart]	1901-1903, 1906, 1908-1909, 1915, 1918-1921

* Het jaartal tussen haakjes is het jaar waarin een aantal werken van de betreffende kunstenaar wordt tentoongesteld ter herdenking van diens overlijden.

Bijlage II

Overzicht Aantal leden Hollandsche Teekenmaatschappij (1876-1915)

Bron: RKD, Catalogi tent. Hollandsche Teekenmaatschappij 1876-1921 (1884 en 1886 ontbreken); GAG, Catalogi tent. Hollandsche Teekenmaatschappij 1878, 1881, 1882, 1885, 1886, 1899, 1900, 1907, inv.nr. H g 77; RPKA, Catalogi tent. Hollandsche Teekenmaatschappij 1876-1887, 1890, 1892-1895, 1898-1905, 1908, inv.nr. 111 D53 (1-29).

Jaartal	Gewone Leden	Eere-leden	Totaal aantal leden
1876	23	31	54
1877	27	32	59
1878	30	33	63
1879	31	35	66
1880	30	36	66
1881	30	37	67
1882	30	38	68
1883	32	41	73
1884	33	41	74
1885	33	42	75
1886	32	43	75
1887	34	43	77
1888	37	43	80
1889	33	47	80
1890	31	47	78
1891	32	49	81
1892	35	50	85
1893	33	50	83
1894	33	50	83
1895	33	48	81
1896	vervalt	vervalt	83
1897			82
1898			82
1899			80
1900			78
1901			79
1902			76
1903			73
1904			71
1905			70
1906			71
1907			76
1908			75
1909			77
1910			79
1911			80
1912			81
1913			79
1914			-
1915			76

Bijlage III

Overzicht Gegevens Tentoonstellingen Hollandsche Teekenmaatschappij (1876-1921)

Bron: W.B. Tholen, *Notulen van de Hollandsche Teekenmaatschappij 1876-1901*, Den Haag 1914; GAG, Register van notulen Hollandsche Teekenmaatschappij 1876 jan 31-1885 jul 27, inv.nr. 0060-01 (1); GAG, Register van notulen Hollandsche Teekenmaatschappij 1876 jan 31-1901 apr 16, inv.nr. 0060-01 (2); GAG, Notulen Hollandsche Teekenmaatschappij 1902 apr 10-19 feb 1914, inv.nr. 0060-01 (3); RKD, Catalogi tent. Hollandsche Teekenmaatschappij 1876-1921 (1884 en 1886 ontbreken); GAG, Catalogi tent. Hollandsche Teekenmaatschappij 1878, 1881, 1882, 1885, 1886, 1899, 1900, 1907, inv.nr. H g 77; RPKA, Catalogi tent. Hollandsche Teekenmaatschappij 1876-1887, 1890, 1892-1895, 1898-1905, 1908, 1917, inv.nr. 111 D53 (1-30); GAG, Kasboek Hollandsche Teekenmaatschappij 1885-1898, inv.nr. 0060-01(7).

Jaartal tentoonstelling	Aantal bezoekers	Aantal verkochte doorlopende kaarten	Aantal verkochte catalogi	Aantal geëxposeerde werken	Aantal verkochte tekeningen	Totaalbedrag verkochte tekeningen (in guldens)	In kas HTM (in guldens)
1876	1319	6	100	120	23	6130	[- 96,11]
1877	3651	49	500	112	16	5230	[238,10]
1878	4188	29	352	113	43	13585	1286
1879	4212	49	483	127	50	17050	2317
1880	3134	45	473	129	36	17570	2768
1881	4349	41	580	123	45	25135	3760
1882	3900	28	410	136	34	16575	4937,91
1883	3132	28	280	106	39	16715	5135,59
1884	3274	28	264	120	33	12165	6600
1885	3991	17	339	117	21	5915,50	?
1886	3391	19	245	98	15	5145	[1561,38]
1887	3814	17	272	111	5	1330	[1307,11]
1888	3412	19	230	94		2235	1261,14
1889	3720	15	256	97		4260	1197,65
1890	2447	6	162	73		7795	1740,35
1891	2402	6	207	110		4798	1803,06
1892	1893	5	227	91	12	6355	[2026,30]
1893	1336	4	417	102	10	2060	[1900,51]
1894	1139		202	119	15	4500	4434,58
1895	856		186	128	18	4985	4295,96
1896	1836		290	136	32	10505	7199,53
1897	1594		269	111	38	13035,30	7867,61
1898	900	1	152	112	7	2550	7561,62
1899				90	19	5970	7665,26
1900				125	36	17420	7674,61
1901				119	30	18815	8430,03
1902				105	21	7963,40	7668,35

1903				121	26	12015	7909,66
1904				100	23	8940	7675,03
1905				116	20	9420	7616,82
1906				120	17	3675	6794,34
1907				148	13	4605	6524,46
1908				130	9	2325	6379,97
1909				133	19	6664	6397,25
1910				102	13	4315	6095,21
1911				131	5	1005	5360,57
1912				103	4	1750	[4869,89]
1913				83	3	1020	4284,72
1914							
1915				203			
1916							
1917				227			
1918				122			
1919				95			
1920				107			
1921				106			

Bijlage IV

Overzicht Financiën Hollandsche Teekenmaatschappij (1876-1913)

Bron: W.B. Tholen, *Notulen van de Hollandsche Teekenmaatschappij 1876-1901*, Den Haag 1914; GAG, Register van notulen Hollandsche Teekenmaatschappij 1876 jan 31-1885 jul 27, inv.nr. 0060-01 (1); GAG, Register van notulen Hollandsche Teekenmaatschappij 1876 jan 31-1901 apr 16, inv.nr. 0060-01 (2); GAG, Notulen Hollandsche Teekenmaatschappij 1902 apr 10-19 feb 1914, inv.nr. 0060-01 (3); RKD, Catalogi tent. Hollandsche Teekenmaatschappij 1876-1913 (1884 en 1886 ontbreken); GAG, Catalogi tent. Hollandsche Teekenmaatschappij 1878, 1881, 1882, 1885, 1886, 1899, 1900, 1907, inv.nr. H g 77; RPKA, Catalogi tent. Hollandsche Teekenmaatschappij 1876-1887, 1890, 1892-1895, 1898-1905, 1908, inv.nr. 111 D53 (1-30); GAG, Kasboek Hollandsche Teekenmaatschappij 1885-1898, inv.nr. 0060-0 (7).

Jaartal tentoonstelling	Aantal geëxposeerde werken	Aantal verkochte tekeningen	Totaalbedrag verkochte tekeningen (in guldens)	Saldo HTM (in guldens)	In kas HTM (in guldens)
1876	120	23	6130	- 96,11	[- 96,11]
1877	112	16	5230	+ 334,21	[238,10]
1878	113	43	13585		1286
1879	127	50	17050		2317
1880	129	36	17570		2768
1881	123	45	25135		3760
1882	136	34	16575		4937,91
1883	106	39	16715		5135,59
1884	120	33	12165		6600
1885	117	21	5915,50		
1886	98	15	5145		[1561,38] *
1887	111	5	1330	- 254,27	[1307,11]
1888	94		2235	- 45,97	1261,14
1889	97		4260	+ 145,51	1197,65 *
1890	73		7795	+ 542,69	1740,35
1891	110		4798	+ 62,72	1803,06
1892	91	12	6355	+ 223,24	[2026,30]
1893	102	10	2060	- 125,79	[1900,51]
1894	119	15	4500	+ 34,06	4434,58 *
1895	128	18	4985	- 138,62	4295,96
1896	136	32	10505	+ 403,57	7199,53 *
1897	111	38	13035,30	+ 668,08	7867,61
1898	112	7	2550	- 305,99	7561,62
1899	90	19	5970	+ 103,64	7665,26
1900	125	36	17420	+ 9,35	7674,61 *
1901	119	30	18815	+ 755,42	8430,03

1902	105	21	7963,40	+ 238,32	7668,35 *
1903	121	26	12015	+ 241,31	7909,66
1904	100	23	8940	+ 147,37	7675,03 *
1905	116	20	9420	+ 141,79	7616,82 *
1906	120	17	3675	- 522,48	6794,34
1907	148	13	4605	- 269,85	6524,46
1908	130	9	2325	- 144,49	6379,97
1909	133	19	6664	+ 17,28	6397,25
1910	102	13	4315	- 302,04	6095,21
1911	131	5	1005	- 734,64	5360,57
1912	103	4	1750	- 490,68	[4869,89]
1913	83	3	1020	- 585,17	4284,72

Verklaring *

1886 Lening van 5000 gulden aan Pulchri Studio.

1889 Bijdrage aan het grafmonument van Anton Mauve, 218 gulden.

1894 In januari 1895 werd door Pulchri Studio 800 gulden afgelost; resterende schuld was 2500 gulden. De reden voor de resterende verhoging van de kas is onbekend (wellicht door de tentoonstelling in New York).

1896 Pulchri Studio heeft lening van 2500 afgelost.

1900 (1901) Ondanks een succesvolle tentoonstelling bedroeg het saldo slechts 9,35 door de uitgaven: bijdrage voor het grafmonument van Jacob Maris, tekening aanplakbiljet M. Bauer en Feestmaal Kurhaus te samen 2478,93 gulden.

1902 1000 gulden geschonken aan het Weduwen- en Wezenfonds, Pulchri Studio.

1904 De reden voor de daling van het kasgeld is onbekend.

1905 Bijdrage voor de Rembrandtfeesten, 200 gulden.

Bijlage V

Overzicht *Deelnemers tentoonstelling van de Hollandsche Teekenmaatschappij 1878*

- Kunstenaars die tevens hebben deelgenomen aan de Tentoonstelling van Levende Meesters 1878

Bron: tent.cat., *Tentoonstelling van de Hollandsche Teekenmaatschappij 1878*, tent.cat., *Tentoonstellingen van Levende Meesters 1878*, RKD Den Haag.

- Alma Tadema L. [Lourens Alma Tadema]
- Artz A. [David Adolph Constant Artz]
- Bakhuizen, G.J. van de Sande [Gerardine van de Sande Bakhuizen]
- Bakhuizen, J. van de Sande [Julius van de Sande Bakhuizen]
- Bilders, J.W. [Johannes Warnardus Bilders]
- Bilders-van Bosse, M. [Maria Bilders-van Bosse]
- Blommers, B.J. [Bernardus Blommers]
- Borselen, J.W. van [Jan Willem van Borselen]
- Bosboom, J. [Johannes Bosboom]
- Cabianca, V. [Vincenzo Cabianca]
- Chattel, F.J. du [Fredericus Jacobus du Chattel]
- Cipriani, N. [Nazzareno Cipriani]
- Fadden, Frank Mc.
- Gabriël, P.J.C. [Paul Gabriël]
- Henkes, G. [Gerke Henkes]
- Herkomer, H. [Hubert von Herkomer]
- Israëls, Jozef
- Joris, P. [Pio Joris]
- Maccari, Cesare
- Maris, Jacob
- Maris, Willem
- Martens, W.J. [Willem Johann Martens]
- Mauve, A. [Anton Mauve]
- Meer, E. van der [Eduard van der Meer]
- Mesdag, H.W. [Hendrik Willem Mesdag]
- Mesdag-van Houten, Mevr. [Sientje Mesdag-van Houten]
- Meulen, F.P. ter [François Pieter ter Meulen]
- Nakken, W.C. [Willem Carel Nakken]
- Neuhuys, Albert
- Neuhuys, Jozef
- Offermans, Tony
- Pecquereau, A. [Alphonse Pecquereau]
- Rochussen, Charles
- Roelofs, W. [Willem Roelofs]
- Sadée, Ph. [Philip Sadée]
- Seben, H. van [Henri van Seben]
- Testas, W. De Famars [Willem de Famars Testas]
- Trigt, H. van [Hendrik Albert van Trigt]
- Velden, P.A. van der [Petrus van der Velden]
- Verveer, Elchanon
- Weissenbruch, J.H. [Jan Hendrik Weissenbruch]

Bijlage VI

Overzicht *Ledenlijst Koninklijk Genootschap van Nederlandsche Aquarellisten (1882-1884)*

Bron: Catalogi tent. Koninklijk Genootschap van Nederlandsche Aquarellisten 1882-1884, RKD, Den Haag.

Leden	Jaartal deelname tentoonstelling
Alberti	1882
Allebé, A. [August Allebé]	1882
Apol, Louis	1882-1884
Bauffe, Victor	1883-1884
Beaumont, Ed. de	1882
Berg, Joan C.	1883
Berghe, W.J. van den [Willem Jan van den Berghe]	1883-1884
Bisschop, Richard	1884
Bles, David	1882-1884
Borselen, J.W. van [Jan Willem van Borselen]	1882-1884
Bos, G.J.	1882-1884
Böthlingh-Poels, Mevrouw	1882
Brouwer, P.M. [Petrus Marius Brouwer]	1882
Cabianca, V. [Vicenzo Cabianca]	1882
Cremona	1882
Cunaeus, C. [Conradijn Cunaeus]	1882-1883
Destrée, J.J. [Johannes Josephus Destrée]	1882-1884
Deventer, W.A. van [Willen Anthonie van Deventer]	1882-1884
Doeleman, Joh. H. [Johan Hendrik Doeleman]	1882-1884
Everdingen, A. [Adrianus van Everdingen]	1882-1883
Girardet, Edouard	1882
Greive Jr, J.C. [Johan Conrad Greive]	1882-1883
Haas, Hermine van der	1882-1884
Haas Hemken, W. de [Willen de Haas Hemken]	1882-1884
Haaxman, P. [Pieter Haaxman]	1882, 1884
Haaxman, P.A. [Pieter Alardus Haaxman]	1882, 1884
Hamman, Ed. [Edouard Hamman]	1882
Harlamof [Aleksej Alekseevich Charlamov?]	1882
Hart, Mej. van der [Cornelia van der Hart?]	1884
Hazeu, A.C. [Arend Cornelis Hazeu]	1882
Heemskerk van Beest, E. van	1883
Hilverdink, Joh. [Johannes Hilverdink]	1882-1884
Hoedt, P.L. [Pieter Louis Hoedt]	1884

Hoeterickx, Emile	1882, 1884
Holswilder, J. [Jan Holswilder]	1882-1883
Hoogenwegen, Henri	1882
Höppe, Bernh.	1882-1883
Hoyneck van Papendregt, Jan	1882-1884
Huijbers, J.D. [Jan Derk Huijbers]	1882-1883
Ingen, H. van [Henry van Ingen]	1882
Jansen, Fritz	1884
Josselin de Jong, Pieter	1884
Kate, Herman F.C. ten	1882-1884
Kate, Mari ten	1882-1884
Kate, Jan ten (Johannes Marius ten Kate)	1882-1884
Klinkenberg, J.C.H. [Johannes Klinkenberg]	1882-1884
Lanneau, G.A.	1882
Liernur, Alex. W. [Willem Adriaan Alexander Liernur]	1882-1884
Lignij, Charles	1882
Linse, J. [Hendrik Jan Carel Linse]	1882-1884
Lintz, Ferdinand	1882-1884
Lokhorst, D. van [Dirk van Lokhorst]	1882-1884
Lokhorst, D.P. van [Dirk Peter Lokhorst]	1882
Maasdijk, A.M.R. van [Alexander Henri Robert van Maasdijk]	1884
Melis, H.J. [Henricus Joannes Melis]	1882-1884
Mellery, Xavier	1882
Mesker, J.J. [Jan Mesker]	1883-1884
Mesker, Th. L. (Theo Mesker)	1884
Meijerheim, Paul	1882-1883
Oppenoorth, W. [Willem Oppenoorth]	1882-1884
Philippeau, C.F. [Carel Frans Philippeau]	1883
Pruis van der Hoeven, C. [Clemence Pruijs van der Hoeven]	1882, 1884
Ranitz, S.M.S. de	1882-1884
Ricardi	1882
Rochussen, Charles	1882-1883
Roermeester, G.J. [Gerardus Johannes Roermeester]	1884
Ronner, Henriette [Henriette Ronner-Knip]	1882-1883
Rust, J.A. [Johan Adolph Rust]	1882
Scheidel, Jos	1883-1884
Schipperus, P.A. [Piet Schipperus]	1882-1884
Schmidt Crans, J.M. [Johan Michaël Schmidt Crans]	1882-1884
Scholten, H.J. [Hendrik Jacobus Scholten]	1882-1883

Smits, Eug.	1882
Smits, J.G. [Jan Gerard Smits]	1882-1884
Springer, Cornelis	1882-1884
Stacquet, Henry	1882
Steffelaar, Nico	1882, 1884
Striening, Jan	1882
Stroebeel, J. [Johannes Stroebeel]	1882-1884
Taanman, Jacob	1882-1884
Toorop, J. Th. [Jan Toorop]	1884
Uitterschout, Victor	1882
Veder, Hendrik	1882
Velde, C.W.M van de [Charles William Meredith van de Velde]	1882-1884
Verveer, Elchanon	1882-1884
Vertin, P.G. (Petrus Gerardus Vertin)	1882, 1884
Vogel, J.G. [Johannes Gijsbert Vogel]	1882-1884
Vos, Marie	1882-1883
Vriendt, Albrecht de	1882-1884
Vriendt, Juliaan de	1882-1883
Vrolijk, Jan	1882-1884
Waaij, Nicolaas van der	1882-1884
Whitfort	1882
Windt, Philip	1882-1883
Witkamp, E. [Ernst Witkamp]	1882-1884
Wijsmuller, J.H. [Jan Hillebrand Wijsmuller]	1883-1884
Zona, A. [Antonio Zona]	1882
Zubli, Mevr. (Maria Zubli-van den Berch van Heemstede)	1884

Bijlage VII

Overzicht Aquarellen van H.W. Mesdag te koop op de jaarlijkse tentoonstelling van de Hollandsche Teekenmaatschappij

Bron: RKD, Catalogi tent. Hollandsche Teekenmaatschappij 1876-1915 (1884 en 1886 ontbreken); GAG, Catalogi tent. Hollandsche Teekenmaatschappij 1878, 1881, 1882, 1885, 1886, 1899, 1900, 1907, inv.nr. H g 77; RPKA, Catalogi tent. Hollandsche Teekenmaatschappij 1876-1887, 1890, 1892-1895, 1898-1905, 1908, inv.nr. 111 D53 (1-29); GAG, Kasboek Hollandsche Teekenmaatschappij 1885-1898, inv.nr. 0060-01 (7).

Jaartal tentoonstelling	Kunstwerk	Vraagprijs	Koper	Betaald door koper
1876	<i>Het binnenkomen eener visscherspink</i>			
	<i>Avond op de Schelde</i>			
	<i>De haven van Vlissingen</i>			
	<i>Vroege Morgen (Scheveningen)</i>			
1877	<i>Aan het strand te Scheveningen</i>	600		
	<i>Het anker uitbrengen</i>	400		
	<i>Voor anker</i>	400		
	<i>Garnaalboten</i>	350		
	<i>Avondpraatje</i>	350		
	<i>Visscherspinken</i>	250		
1878	<i>Na zonsondergang</i>	600	Goupil & Co. (kunsthandel)	400
	<i>Buijig weder</i>	600	Prins Alexander (van Oranje)	600
	<i>Over het duin</i>	400	F. del Campo (gen. Camp)	400 (met lijst)
	<i>Aan het strand</i>	400	J.H. Henkes, Delftshaven	300
	<i>Voor anker</i>	350	Goupil & Co. (kunsthandel)	250
	<i>Het aanbrenge van visch</i>	350	Goupil & Co. (kunsthandel)	250
1879	<i>De branding</i>	600	F.H.M. Post	500
	<i>Voor anker</i>	600	Prins Alexander (van Oranje)	500
	<i>Kalefateren (Winter)</i>	600	Prins Alexander (van Oranje)	600
	<i>Morgen aan het strand</i>	500	Goupil & Co. (kunsthandel)	400
	<i>Het havenhoofd aan den Hoek van Holland</i>	500	W.N. Lantsheer	450
	<i>De Maas bij den Hoek van Holland</i>	500		
1880	<i>Voor Rotterdam</i>		Rud J. Kijzer	
	<i>Het vertrek der haringschuiten</i>	700	Johan Verstolk-Völcker	

	<i>Onder zeil</i>	700	Prins Alexander van Oranje	
	<i>Avond op de Schelde</i>	600		
1881	<i>Het Scheur</i>		# Eigendom van de Hr. J.C.J. Drucker te Londen	
	<i>Binnenkomende pinken</i>		# Eigendom van de Hr. J.C.J. Drucker te Londen	
	<i>Schemering</i>		# Eigendom van de Hr. Taco Mesdag Kz.	
1882	<i>Aankomende pinken</i>			
	<i>Waterval te Trolhetta (Noorwegen)</i>			
	<i>Eenzaamheid (Noorwegen)</i>			
	<i>Avond op het Hollandsche Diep</i>			
1883	<i>Voor anker</i>	1200	Prins Alexander van Oranje	
	<i>Schemering</i>	800	A. van Naamen van Eemnes	
	<i>Ruw weder</i>	700	E.J. van Wisselingh (kunsthandel)	
1884	<i>De Noordzee</i>	1000		
	<i>In de branding</i>	900		
	<i>Het ankerhalen</i>	1000		
	<i>Het uitgaan der haringbuizen</i>	1000	# Eigendom van de Heeren Arnold & Trip (kunsthandel)	
	<i>Schemering</i>	1200		
	<i>Tusschen de pinken</i>	800		
	<i>De garnalenboot</i>	800		
	<i>Voor anker</i>	600		
1885	<i>Schemering</i>	1000		
	<i>Binnenkomen</i>	700		
	<i>Enkhuizen</i>	700	L. Brand, Londen [James Brand?]	700 (met lijst)
1886	<i>Binnenkomende pinken</i>			
	<i>Voor anker</i>			
	<i>Avondstond</i>			
1887	<i>Het binnenkomen van visschersschepen</i>	750		
	<i>Schemering</i>	700		
	<i>Lichteffekt</i>	500		
1888	<i>Herinnering aan het eiland Wight</i>	800		

	<i>Binnenkomende pinken</i>	700		
1889	<i>Avond op het strand</i>	750	W.J. Oppenoorth	500
	<i>Het binnenkomen der visscherspinken</i>	750		
	<i>Buiig weder</i>	500		
1890	<i>Binnenkomende visscherspinken</i>	1000		
	<i>Voor den wind</i>	500	Ernst Arnold, Dresden	250
	<i>Vroege morgen</i>	700		
1891	<i>Voor anker</i>	700		
	<i>Schemering</i>	700		
	<i>Morgen</i>	500		
1892	<i>Ruw weer</i>	500		
	<i>Binnenkomende pinken</i>	700	Biesing (kunsthandel)	600 (met lijst)
	<i>Zonsondergang</i>	600		
1893	<i>Aan het strand te Scheveningen</i>	1000		
	<i>De vissersvloot</i>	750		
	<i>In gevaar</i>	600		
	<i>Maanlicht</i>	500	?	400
	<i>Avond</i>	750		
1894	<i>Voor anker</i>	900	Van Boussod Valadon & Co. (kunsthandel)	} 880 tezamen met <i>Laag water</i>
	<i>Laag water</i>	700	Van Boussod Valadon & Co. (kunsthandel)	} 880 tezamen met <i>Voor anker</i>
	<i>Voor het onweder</i>	600		
	<i>Zonsondergang</i>	600		
	<i>Het binnenkomen van visschersschuiten</i>	600		
1895	<i>Aan het strand te Scheveningen</i>	800		
	<i>De winter van 1894</i>	700		
	<i>Binnengekomen</i>	600		
	<i>Schemering</i>	500		
	<i>Avond</i>	600		
1895 New York	<i>Homeward Bound</i>			
	<i>Evening</i>			
	<i>Flood-tide</i>			

	<i>The Coming Storm</i>			
	<i>Unloading the Fish</i>			
1896	<i>De Noordzee</i>		# Eigendom van de Hr. Fritz Meijer te Zurich	
	<i>Binnenvallende pinken</i>	1000		
	<i>De golf (Studie)</i>	500		
	<i>Zonsondergang</i>	750		
	<i>Schemering aan het strand</i>	600		
1896 New York	<i>Boats at Anchor</i>			
	<i>The Winter of 1894</i>			
	<i>Return of the Boats</i>			
	<i>Evening</i>			
1897	<i>Na zonsondergang aan het strand te Scheveningen</i>	800	A.C. van Zegwaard	500
	<i>De storm</i>	700		
	<i>Aankomst der visschers-pinken te Scheveningen</i>	750	Joh. L. Koch, Witte de Withstraat 68, Rotterdam	550
1898	<i>Terug van de vischvangst</i>	1000		
	<i>Vroege morgen</i>	1000		
	<i>Aan het Scheveningsche strand</i>	1000		
1899	<i>Herinnering aan het eiland Wight</i>	1000		
	<i>De terugkeer van de visschersvloot</i>	1000		
	<i>Stormweer te Scheveningen</i>	1000		
	<i>Zonsondergang</i>	800		
1900	<i>De Noordzee</i>	1000		
	<i>Stormweder</i>	600	H.M. van de Wijch	
	<i>Avond</i>	600	H.M. van de Wijch	
1901	<i>Terug van de vischvangst</i>	1000	A. Preyer (kunsthandel)	800
	<i>Aan het strand te Scheveningen</i>	800		
	<i>Na zonsondergang</i>	750		
	<i>Stormdag te Scheveningen</i>	750		
1902	<i>Stormweder</i>	1000		
	<i>Gereed om uit te gaan</i>	1000		

	<i>Voor anker, zomermorgen</i>	1000	P.F. Thomsen, Rotterdam	800
	<i>Opkomende vloed</i>	600		
	<i>Vroege morgen aan het strand</i>	600		
1903	<i>Het uitgaan der reddingsboot</i>	1500		
	<i>Aan het strand</i>	1200		
	<i>Terug van de vischvangst</i>	1200		
	<i>Maanlicht</i>	600		
	<i>Het binnenkomen der visschersschuiten</i>	800	Francis Wilson	
1904	<i>De Noordzee</i>	1000		
	<i>Stormweder</i>	800		
	<i>Terugkeer der visschersbooten</i>	1000		
	<i>Zomeravond</i>	600		
	<i>Langs de kust</i>	600		
1905	<i>De Noordzee</i>			
	<i>Terugkomst van de visscherspinen</i>			
	<i>Schemering</i>			
	<i>Maanlicht</i>			
1906	<i>Voor anker</i>			
	<i>Terug van de vischvangst</i>			
	<i>Zomeravond</i>			
	<i>Na zonsondergang</i>			
1907	<i>Voor anker, avondeffekt</i>			
	<i>Bij de kust</i>			
	<i>Na zonsondergang</i>			
	<i>Zomeravond</i>			
	<i>Grijze dag aan het strand te Scheveningen</i>			
1908	<i>Stormweder. Noordzee</i>			
	<i>Terug van de vischvangst</i>			
	<i>Aan de Hollandsche kust</i>			
	<i>Schemering</i>			
	<i>Op de rivier</i>			
1909	<i>In volle zee</i>			

	<i>Aan de Hollandsche kust</i>			
	<i>Terug van de reis</i>			
1910	<i>Terug van de vischvangst</i>			
	<i>Zoermorgen</i>			
	<i>Onstuimig weder</i>			
1911	<i>Avond aan het strand</i>			
	<i>Op de Hollandsche kust</i>			
1912	-			
1913	-			
1914	-			
1915 Eerbetoon H.W. Mesdag	<i>Voor anker</i>		Eigendom van Mevr. de Wed. Taco Mesdag-van Calcar	
	<i>De Noordzee</i>		Eigendom Panorama Mesdag	
	<i>Woelige zee</i>		Eigendom Panorama Mesdag	
	<i>Binnenkomende pinken</i>		Eigendom Panorama Mesdag	

Bijlage VIII

Overzicht Aankopen H.W. Mesdag op de jaarlijkse tentoonstelling van de Hollandsche Teekenmaatschappij

Bron: RKD, Catalogi tent. Hollandsche Teekenmaatschappij 1876-1915 (1884 en 1886 ontbreken); GAG, Catalogi tent. Hollandsche Teekenmaatschappij 1878, 1881, 1882, 1885, 1886, 1899, 1900, 1907, inv.nr. H g 77; RPKA, Catalogi tent. Hollandsche Teekenmaatschappij 1876-1887, 1890, 1892-1895, 1898-1905, 1908, inv.nr. 111 D53 (1-29); GAG, Kasboek Hollandsche Teekenmaatschappij 1885-1898, inv.nr. 0060-01 (7).

Jaartal tentoonstelling	Kunstenaar	Kunstwerk	Vraagprijs	Betaald door Mesdag
1876	Charles Rochussen	<i>Kustinspectie in 1799</i> * (Op verkenning)		
1877	...			
1878	Lourens Alma Tadema	<i>De dood van Atilla. Studie.</i> (Potloodtekening)		1
	Hubert Herkomer	<i>Studiekop</i> * (Beierse boer)	450	360
	Jacob Maris	<i>Avondstond</i> * (Tegen de avond)	600	400 ³
	Anton Mauve	<i>Studie</i>	450	250
	Eduard van der Meer	<i>Bij Nootdorp</i>	175	110
	Jozef Neuhuys	<i>De plassen bij Loosdrecht</i>	275	200
	Alphonse Pecquereau	<i>Een helling te Comblain (studie)</i>	150	100
	Petrus van der Velden	<i>Studie</i>	175	150
	Jan Hendrik Weissenbruch	<i>Wilgen aan een sloot</i>	200	110
1879	Julius van de Sande Bakhuyzen	<i>Bij de plassen van Nieuwkoop</i>	150	100
	David Bles	<i>Twee Oranje-klienten</i>	100	90
	Jan Willem van Borselen	<i>Aan den Hollandschen IJssel</i>	280	160
	Anton Mauve	<i>Schapeinstal</i> *	450	250
	Eduard van der Meer	<i>Gezicht op het voormalig klooster Sion bij Delft</i>	200	125
	Cornelis Samuel Stortenbeker	<i>Doode vogels</i>	150	
	Jan Hendrik Weissenbruch	<i>Aan het strand</i>		1
1880	Maria Bilders-van Bosse	<i>Drentsch landschap</i>	70	
	Maria Bilders-van Bosse	<i>Aan den Rijn</i>	70	
	Paul J.C. Gabriël	<i>Vroege morgen</i>	350	
	Jacob Maris	<i>Titi</i>	650	
	Albert Neuhuys	<i>Moeder en kind</i>		

	Alphonse Pecquereau	<i>Markt te St. Josse ten Noode</i>	300	
	Alphonse Pecquereau	<i>Wilgen te St. Fontaine</i>	300	
	Pieter Stortenbeker	<i>Koeijenkop</i>		1
1881	Lourens Alma Tadema	<i>Welkom</i>		1
	Mosè Bianchi	<i>Koorknapen *</i>		1
1882	Bernard Blommers	<i>Johanna</i>		2
1883	Fredericus Jacobus du Chattel	<i>Winter</i>	450	400
	Otto Eerelman	<i>Mastiff (Hondenkop)</i>	250	
	Gerke Henkes	<i>Schemeravond</i>	350	
	Eduard van der Meer	<i>Op de Schie</i>	175	
	Willem Roelofs	<i>Bij Abcoude</i>	550	
	Jan Hendrik Weissenbruch	<i>Na het onweder</i>	350	
1884	Johannes Bosboom	<i>De Noorderkerk te Hoorn</i>		1
1885	Maria Bilders-van Bosse	<i>Langs de korenschoven</i>	140	125
	Tony Offermans	<i>In de werkplaats</i>	300	250
	David Oyens	<i>Bij den kachel</i>	200	125
1886	Mosè Bianchi	<i>Koorknaap</i>		100
1887	Johannes Bosboom	<i>Kerk te Alkmaar *</i>	1500	
1888	Anton Mauve	<i>Schapenstal *</i>		1
	Anton Mauve	<i>Houtverkoopning *</i>		1
	Anton Mauve	<i>In het duin *</i> <i>(In de duinen)</i>		1
	Jan Hendrik Weissenbruch	<i>Spoelplaats *</i>	250	200
1889	Johannes Bosboom	<i>In mijn atelier</i>	1000	550
	Gerke Henkes	<i>In het museum</i>	350	250
	Jan Voerman	<i>Pot met azalia's</i>	150	100
1890	David Oyens	<i>De laatste toets</i>	150	125
	Hendrik Valkenburg	<i>Achtermiddag</i>	75	75
1891	Marius Bauer	<i>De boulevard St. Denis te Parijs *</i>	300	300 ³
	Marius Bauer	<i>De Kathedraal te Straatsburg *</i>		1
	Johannes Bosboom	<i>Kerk te Haren</i>	900	900
	Suze Bisschop-Robertson	<i>Johanna</i>		1
1892	Johannes Bosboom	<i>De St. Jacobskerk te Antwerpen</i>		1
	Johannes Bosboom	<i>De Bakkenesse kerk te Haarlem</i>		1

	Johannes Bosboom	<i>Kerk van binnen</i>		1
	Johannes Bosboom	<i>Kerk van binnen</i>		1
	Johannes Bosboom	<i>Preekstoel in de kerk te Mechelen</i>		1
	Johannes Bosboom	<i>Synagoge te Amsterdam</i>		1
	Johannes Bosboom	<i>Synagoge te Amsterdam</i>		1
	Johannes Bosboom	<i>Synagoge te Amsterdam</i>		1
	Johannes Bosboom	<i>Kerk van binnen</i>		1
	Johannes Bosboom	<i>Kerk van binnen</i>		1
	Hendrik Johannes Haverman	<i>Kameelen in een Fondoux</i>	75	75
1893	Pio Joris	<i>Waschvrouw</i>	500	300
1894	Suze Bisschop-Robertson	<i>Het buurtje</i>		1
	Suze Bisschop-Robertson	<i>Appelen</i>	175	110
	Hendrik Johannes Haverman	<i>Baby's slaapliedje</i>	200	125
1895	...			
1896	Johannes Akkeringa	<i>Aan het strand</i>	250	150
	Floris Arntzenius	<i>Langs het terras</i>	300	150
	Etienne Bosch	<i>Londonbridge</i> *	125	100
	Hendrik Johannes Haverman	<i>Volle zomer</i>	200	200 ³
	Hendrik Johannes Haverman	<i>Moeder en kind</i> *	150	} 220 tezamen met <i>Weeze</i>
	Hendrik Johannes Haverman	<i>Weeze (Nederduitsch Hervormde Gemeente)</i> * <i>(Het weesmeisje)</i>	125	} 220 tezamen met <i>Moeder en kind</i>
1897	Willem Roelofs	<i>Aan de sloot</i>	250	165
1898	...			
1899	Jacob Maris	<i>Scheveningsche vrouw</i> * <i>(Tegen de avond)</i>		1
1900	...			
1901	Gerke Henkes	<i>Koperslagerij</i>	150	150
1902	Jozef Israëls	<i>De praam</i> * <i>(Baggerlui)</i>	7500	
1903	...			
1904	...			
1905	...			
1906	...			
1907	...			

1908	...			
1909	...			
1910	...			
1911	...			
1912	...			
1913	...			
1914	...			
1915 10 juli	Sterfdag H.W. Mesdag			

¹ Reeds eigendom Hendrik Willem Mesdag

² Reeds eigendom Sientje Mesdag-van Houten

³ Aangekocht door Sientje Mesdag-van Houten

* Collectie Museum Mesdag (2010)

Bijlage IX

Overzicht *Nalatenschap aquarellen prins Alexander*

Inventaris der meubelen, schilderijen en andere voorwerpen behorende tot de nalatenschap van wijlen Z.K.H. de Prins van Oranje en als zijnde het eigendom geworden van H.K.H. Prinses Wilhelmina der Nederlanden, op last des Konings bewaard wordende op het Huis ten Bosch. 's-Gravenhage, 1884, September 8.

Bron: Koninklijk Huisarchief, Den Haag, Archief Prins Alexander, inv.nr. A 49 IV-5.

Waterverven

	Kunstenaar	Kunstwerk
1.	Smits [Jan Gerard Smits]	<i>Molen</i>
2.	Achenbach [Andreas Achenbach]	<i>Visschersgroep</i>
3.	Blommers [B.J. Blommers]	<i>Vischvrouwen</i>
4.	Schelfhout [Andreas Schelfhout]	<i>Wintergezicht</i>
5.	Bisschop [Christoffel Bisschop]	<i>Meisje voor spiegel</i>
6.	Calame [Arthur Calame]	<i>Dennen (sepia)</i>
7.	Martens [W.J. Martens]	<i>Kerkportaal</i>
8.	Verveer [Elchanon Verveer]	<i>Strandtafereel</i>
9.	J.H. Maris [Jacob Maris]	<i>Bruidspaar</i>
10.	Portaels [Jean François Portaels]	<i>Italiaansche</i>
11.	Schelfhout [Andreas Schelfhout]	<i>Winter (o.i.inkt)</i>
12.	Verveer [Elchanon Verveer]	<i>Stadsgezicht</i>
13.	Madou [Jean Baptiste Madou]	<i>Herberg</i>
14.	Metz	<i>Moeder en kinderen spinnewiel</i>
15.	C.J.J. v Woelderer [Peter Christiaan van Woelderer?]	<i>De valk in zee (o.i.inkt)</i>
16.	Girardin	<i>Bijbellezing</i>
17.	Twee stuks Baun	<i>Stuttgart optocht</i>
18.	J.H. Otterbeek [Jacobus Hermanus Otterbeek]	<i>Naar Rembrandt</i>
19.	Hamman [Edouard Hamman]	<i>Verstandhouding</i>
20.	Louis Chantal	<i>Naaister</i>
21.	P. Koelman [Johan Philip Koelman]	<i>Vruchtenmeisje</i>
22.	Gallait [Louis Gallait]	<i>Troonafstand Karel V</i>
23.	E. Fischel [Eduard Fischer?]	<i>Schaakspelers</i>
24.	Blommers [B.J. Blommers]	<i>Breister</i>
25.	Pieneman [Nicolaas Pieneman]	<i>Prins Willem I na aanslag Jauregui</i>
26.	Bles [David Bles]	<i>Kijkdag (sepia)</i>

27.	Bisschop [Christoffel Bisschop]	<i>Brief</i>
28.	Nikitine	<i>Italiaansche</i>
29.	Bisschop [Christoffel Bisschop]	<i>Bidden</i>
30.	Maccari [Cesare Maccari]	<i>Arabier</i>
31.	C. Rochussen [Charles Rochussen]	<i>Buitenpartij</i>
32.	Zeber Buhler [Joséphine Bühler-Zelger?]	<i>Zwevende vrouw</i>
33.	Smits [Jan Gerard Smits]	<i>Krijgsman vorige eeuw</i>
34.	Prey [Carel Eduard Prey]	<i>Hondenkop</i>
35.	Bosboom [Johannes Bosboom]	<i>Inwendige kerk</i>
36.	N v Raden [Marinus van Raden?]	<i>Beek tusschen huizen</i>
37.	Calame [Arthur Calame]	<i>Stroomend water</i>
38.	R. Art	<i>Markt Milaan</i>
39.	Joris [Pio Joris]	<i>Reizend gezelschap</i>
40.	?	<i>Groot bloemstuk (onvoltooid)</i>
41.	Peters	<i>Montbeliard</i>
42.	C. Rochussen [Charles Rochussen]	<i>Bij een veer</i>
43.	Madou [Jean Baptiste Madou]	<i>Dobbelen (sepia)</i>
44.	Hilverdink [Johannes Hilverdink]	<i>Rotsgroep</i>
45.	Martens [W.J. Martens]	<i>Slapend bloemenmeisje</i>
46.	Henkes [Gerke Henkes]	<i>Haarlemmercourant *</i>
47.	Smits [Jan Gerard Smits]	<i>Schepenbank stadhuis Haag</i>
48.	Keyser	<i>Columbus</i>
49.	Candel [Willem Pieter Candel]	<i>Schapen</i>
50.	Horrak [Johann Horrak]	<i>Jeanqui pleure</i>
51.	Horrak [Johann Horrak]	<i>Jeanqui zit</i>
52.	Smits [Jan Gerard Smits]	<i>Huizen aan den dijk</i>
53.	Bles [David Bles]	<i>Ledige stoel</i>
54.	? Goupil	<i>Moederweelde</i>
55.	Bosboom [Johannes Bosboom]	<i>Portique</i>
56.	Testas [Willem de Famars Testas]	<i>Karavaan *</i>
57.	v Trigt [Hendrik Albert van Trigt]	<i>Begrafenis</i>
58.	Smits [Jan Gerard Smits]	<i>Inwendige stadhuis Haag</i>
59.	Bosboom [Johannes Bosboom]	<i>Voorhof. Kerk</i>
60.	delRanitz [S.M.S. de Ranitz]	<i>Wintergezicht</i>
61.	Smits [Jan Gerard Smits]	<i>Hanen en kippen</i>
62.	Smits [Jan Gerard Smits]	<i>Hondje op tabouret</i>
63.	deSheers	<i>Rouwkamer Prins van Oranje</i>
64.	? twee stuks	<i>Koning van Wurtenberg</i>
65.	Koelman [Johan Philip Koelman]	<i>Roodkapje</i>

66.	Teresa Hegg	<i>Wilde rozen</i>
67.	Teresa Hegg	<i>Bigonia</i>
68.	Teresa Hegg	<i>Gele klokjes</i>
69.	Teresa Hegg	<i>Blauwe klokjes</i>
70.	Teresa Hegg	<i>Lelies</i>
71.	Greij	<i>Monniken kegelen</i>
72.	Horrak [Johann Horrak]	<i>Vrouwenbuste</i>
73.	Verschuur [Wouterus Verschuur?]	<i>Arabisch paard</i>
74.	Gudin	<i>Zeestrand</i>
75.	Smits [Jan Gerard Smits]	<i>Bierdrinker</i>
76.	Bellancie	<i>Napoleon</i>
77.	Smits [Jan Gerard Smits]	<i>Ondergaande zon</i>
78.	Smits [Jan Gerard Smits]	<i>Wrak</i>
79.	Maccari [Cesare Maccari]	<i>Priester en dame</i>
80.	H v Trigt [Hendrik Albert van Trigt]	<i>Luther in klooster *</i>
81.	Mesdag [Hendrik Willem Mesdag]	<i>Pink in zee</i>
82.	L. Chantal [Louis Chantal]	<i>Arlesienne</i>
83.		<i>Album 12 mei 1874 bevattenden 39 waterverven en een titelblad penteekening</i>
84.	Roelofs [Willem Roelofs]	<i>Landschap bij Abcoude *</i>
85.	Artz [David Adolph Constant Artz]	<i>Middagmaal *</i>
86.	Biseo [Cesare Biseo]	<i>Kameel in de woestijn</i>
87.	A. Neuhuys [Albert Neuhuys]	<i>Op slechten weg *</i>
88.	Bisschop [Christoffel Bisschop]	<i>Moeder en kinderen</i>
89.	Maccari [Cesare Maccari]	<i>Priester en nonnen</i>
90.	Bucchi [Ermocrate Bucchi]	<i>Bloemen *</i>
91.	Maris [Jacob Maris?]	<i>Twee kinderen</i>
92.	Neuhuys [Albert Neuhuys]	<i>Breiles *</i>
93.	Achini [Angelo Achini]	<i>Vrouwenkop</i>
94.	Rochussen [Charles Rochussen]	<i>Beeldhouwer en vorstelijk bezoek</i>
95.	Maurice Leloir	<i>Minnend paar</i>
96.	Joris [Pio Joris]	<i>Gezelschap in 't bosch</i>
97.	Maccari [Cesare Maccari]	<i>Arabieren in gevecht</i>
98.	Cipriani [Nazzareno Cipriani]	<i>Binnenhof klooster</i>
99.	Biseo [Cesare Biseo]	<i>Waterdrager *</i>
100.	Joris [Pio Joris]	<i>Zanggezelschap *</i>
101.	Tarengi [Enrico Tarengi]	<i>Biddende nonnen</i>
102.	Biseo [Cesare Biseo]	<i>Algerijsch tafereel</i>
103.	Henkes [Gerke Henkes]	<i>In de kerk</i>
104.	Maccari [Cesare Maccari]	<i>Boogschutter</i>

105.	Joris [Pio Joris]	<i>Doopgang *</i>
106.	Bosboom [Johannes Bosboom]	<i>Inwendige boerenhuis</i>
107.	Martens [W.J. Martens]	<i>Italiaansch meisje *</i>
108.	Biseo [Cesare Biseo]	<i>Woestijn</i>
109.	S.M. van H	<i>Bloemstuk</i>
110.	Blommers [B.J. Blommers]	<i>Potje koken *</i>
111.	Testas [Willem de Famars Testas]	<i>Doodde kameel</i>
112.	Cipriani [Nazzeno Cipriani]	<i>Priester</i>
113.	Bisschop [Christoffel Bisschop]	<i>Nachtmaal</i>
114.	Mesdag [Hendrik Willem Mesdag]	<i>Winter aan 't strand *</i>
115.	Mesdag [Hendrik Willem Mesdag]	<i>Afvaart pinken *</i>
116.	Joris [Pio Joris]	<i>Juwelhandelaar</i>
117.	Bisschop [Christoffel Bisschop]	<i>'t Kindje gevoerd</i>
118.	Martens [W.J. Martens]	<i>Uit het bovenraam</i>
119.	Simoni [Gustavo Simoni?]	<i>Twee krijgers</i>
120.	H.H.	<i>Studiekop</i>
121.	Prayer	<i>Nieuwsgierige meisjes</i>
122.	Martens [W.J. Martens]	<i>Op 't baleon</i>
123.	Joris [Pio Joris]	<i>Straatgezicht</i>
124.	Bucchi [Ermocrate Bucchi]	<i>Bloemstuk *</i>
125.	Biseo [Cesare Biseo]	<i>Kameel</i>
126.	Joris [Pio Joris]	<i>Doopplechtigheid *</i>
127.	Mesdag [Hendrik Willem Mesdag]	<i>Pinken in zee</i>
128.	Bosboom [Johannes Bosboom]	<i>Atelier Bosboom *</i>
129.	Bisschop [Christoffel Bisschop]	<i>Koorknaap</i>
130.	Joris [Pio Joris]	<i>Kleermaker</i>
131.	Cipriani [Nazzeno Cipriani]	<i>Castagnetten *</i>
132.	Bucchi [Ermocrate Bucchi]	<i>Bloemen *</i>
133.	Tarengi [Enrico Tarengi]	<i>Biddende nonnen</i>
134.	Maris [Willem Maris]	<i>Koeien in de weide *</i>
135.	Bisschop [Christoffel Bisschop]	<i>Arm toch rijk</i>
136.	Mesdag [Hendrik Willem Mesdag]	<i>Terugkomst pinken</i>
137.	Henkes [Gerke Henkes]	<i>In de kerk</i>
138.	Mevr. Mesdag [Sientje Mesdag-van Houten]	<i>Meloenen *</i>
139.	Achini [Angelo Achini]	<i>Op 't kerkhof *</i>
140.	Duchattel [Fredericus Jacobus du Chattel]	<i>Aan de Vecht</i>
141.	Achini [Angelo Achini]	<i>Naar 't kerkhof *</i>
142.	Artz [David Adolph Constant Artz]	<i>Bij grootmoeder op bezoek *</i>
143.	Hilverdink [Johannes Hilverdink]	<i>Zeekust (glas defect)</i>

144.	?	<i>Engelenkopjes (o.i.inkt)</i>
145.	Heemskerk [E. van Heemskerk van Beest?]	<i>Doggersbank</i>
146.	Heemskerk [E. van Heemskerk van Beest?]	<i>Stoomschip Merapi</i>
147.	vd Watering [Ludovicus Casper van de Watering?]	<i>Stoomschip</i>
148.	vd Watering [Ludovicus Casper van de Watering?]	<i>Stoomschip</i>
149.	Claudius Jacquand	<i>Portret</i>
150.	Schelfhout [Andreas Schelfhout]	<i>Rotsige kust</i>
151.	Spinoza	<i>Markt te Veere (o.i.inkt)</i>
152.	Mathilde Dec 73	<i>Spaansche vrouw</i>
153.	Alexander 4 Sep 65	<i>Takkenboschdraagster</i>
154.	Lintz [Ferdinand Lintz]	<i>Hondenhok en honden</i>
155.	L. De Stuers	<i>Bal Teekenacademie</i>

* Aquarellen verworven op de tentoonstellingen van de Hollandsche Teekenmaatschappij (zie bijlage X).

Bijlage X

Overzicht Aankopen prins Alexander van Oranje-Nassau (1851-1884) op de jaarlijkse tentoonstelling van de Hollandsche Teekenmaatschappij

Bron: RKD, Catalogi tent. Hollandsche Teekenmaatschappij 1876-1883; GAG, Catalogi tent. Hollandsche Teekenmaatschappij 1878, 1881, 1882, inv.nr. H g 77; RPKA, Catalogi tent. Hollandsche Teekenmaatschappij 1876-1884, inv.nr. 111 D53 (1-13); W.B. Tholen, *Notulen van de Hollandsche Teekenmaatschappij 1876-1901*, Den Haag 1914.

Jaartal tentoonstelling	Kunstenaar	Kunstwerk	Vraagprijs	Betaald door Prins Alexander
1878	Gerke Henkes	<i>De opregte Haarlemmer</i> [46]	450	400
	Pio Joris	<i>Malaguenas (Spaansch gezang)</i> [100?]	1250	1000
	W.J. Martens	<i>Interieur van de St. Marcuskerk. Venetië</i>	650	500
	Hendrik Willem Mesdag	<i>Buijig weder</i>	600	600
	Hendrik Albert van Trigt	<i>Luther in het klooster te Erfurth</i> [80]	250	
1879	David Adolph Constant Artz	<i>Het gebed voor het eten</i> [85?]	700	650
	Cesare Biseo	<i>In de woestijn</i>	400	300
	Kate Bisschop-Swift	<i>De eerste kus</i>	1200	1200
	Bernard Blommers	<i>Pap koken</i> [110]	650	600
	Ermocrate Bucchi	<i>Bloemkrans</i> [90 of 124]	200	200
	Nazzareno Cipriani	<i>Serenade</i> [131?]	500	400
	Gerke Henkes	<i>Onder de preek</i> [103 of 137]	600	600
	Pio Joris	<i>Distraction. Studenten van Salamanca (Spanje)</i>	800	600
	Cesare Maccari	<i>Alarm</i>	500	400
	Willem Maris	<i>Vee in de weide</i> [134]	350	300
	W.J. Martens	<i>Graziella</i> [107]	600	500
	W.J. Martens	<i>Mijn vis-à-vis te Rome</i>	425	400
	Sientje Mesdag-van Houten	<i>Bloemen</i>	200	200
	Hendrik Willem Mesdag	<i>Voor anker</i>	600	500
	Hendrik Willem Mesdag	<i>Kalefateren (Winter)</i> [114?]	600	600
	Albert Neuhuys	<i>Pleisterplaats</i> [87?]	650	550
1880	Kate Bisschop-Swift	<i>Baby's ontbijt</i>	800	
	Johannes Bosboom	<i>Een hoekje in mijn atelier</i> [128]	750	
	Ermocrate Bucchi	<i>Een bloemenkrans</i> [90 of 124]	275	
	Nazzareno Cipriani	<i>Een domheer in het koor</i>	700	

	Gerke Henkes	<i>De regeringsbank</i>	700	
	Hubert von Herkomer	<i>Grijsaard</i>	650	
	Pio Joris	<i>Uitgang tot doopplechtigheid. Omstreken van Rome [105 of 126]</i>	1250	
	Jacob Maris	<i>Een moedertje</i>	1200	
	Hendrik Willem Mesdag	<i>Onder zeil [115?]</i>	700	
	Willem de Famars Testas	<i>In de woestijn [56?]</i>	300	
1881	Charles Rochussen	<i>Gravin Petronella met haar zoon Dirk bezoeken de werkzaamheden voor de kerk te Egmond (12de eeuw)</i>		
1882	...			
1883	Angelo Achini	<i>Eene begrafenis [139 of 141]</i>	600	
	David Adolph Constant Artz	<i>Grootjes' lieveling [142]</i>	1500	
	Cesare Biseo	<i>Woestijn in Egypte</i>	700	
	Cesare Biseo	<i>Egyptische waterdrager [99]</i>	400	
	Cesare Maccari	<i>Een kloosterbezoek van Zijne Eminentie [89?]</i>	1500	
	Sientje Mesdag-van Houten	<i>Meloenen [138]</i>	600	
	Hendrik Willem Mesdag	<i>Voor anker</i>	1200	
	Albert Neuhuys	<i>Breiles [92]</i>	800	700
	Willem Roelofs	<i>Het dorp Abcoude [84]</i>	550	
	Enrico Tarengi	<i>De versper</i>	400	
1884 21 juni	Prins Alexander overlijdt op 32-jarige leeftijd.			

* Het cijfer tussen haakjes achter de titel van een aquarel correspondeert met de genummerde inventaris van bijlage IX.

Gegevens afkomstig uit de notulen van HTM (Tholen 1914):

1879 50 tekeningen verkocht voor f 17050,- (waarvan door Prins Alexander voor f 8150,-).

1881 45 werken verkocht voor totaalbedrag van f 25135,- (waarvan door Prins Alexander voor f 8900,-).

1882 34 tekeningen verkocht voor totaalbedrag van f 16575,- (waarvan door Z.K. Hoogheid Prins Alexander voor f 7200,-).

1883 39 tekeningen verkocht voor totaalbedrag van f 16715,- (waarvan door Prins Alexander voor f 7150,-).

Afbeeldingen

(niet zichtbaar in verband met auteursrecht)

Nawoord

Met de laatste woorden van deze thesis wil ik graag enkele mensen en instellingen bedanken. Allereerst gaat mijn dank uit naar: Saskia de Bodt (Kunstgeschiedenis UU) en Jeroen Kapelle (RKD) voor hun goede en leerzame begeleiding. Daarnaast wil ik graag alle medewerkers van het RKD bedanken en in het bijzonder Mayken Jonkman en Eva Geudeker.

Mijn ouders, Bert Walenberg en Marlies Ebbing, ben ik erg dankbaar dat ik de mogelijkheid heb gekregen om een tweede studie te mogen doen. Dat zij in mij geloven is en blijft de grootste steun.

Verder wil ik bedanken: Corné Pouli, Pieter van Rijswijk, Maite van Dijk (Van Gogh Museum), Hanna Klarenbeek, Haags Gemeentearchief, Koninklijk Huisarchief, Rijksprentenkabinet Amsterdam, Koninklijke Bibliotheek, Universiteit Utrecht, familie en vrienden.

Nanne Walenberg